

“УЛААН ТҮҮХ” -ИЙН БОСГОН ДЭЭРХ БОГДЫН ХҮРЭЭ

(Нийслэл Хүрээ – 100 жил“ сэдэвт Эрдэм шинжилгээний хуралд зориулав)

*Г. Чулуун***Оршил**

Улсын нийслэл - Улаанбаатар хот маань олон зуунаар хэмжигдэх арвин баялиг түүхтэй. Буурал их цадиг түүхийнхээ буман нугачаанд монголын “нийслэл” нүүж сууж, ойж бууж ... мөн, олонтаа нэр зүсээ сольж өөрчилж ирсэн нь судлаач түүхчдийн ач оролцоогоор эдүгээ нэгэнт ил тодорхой зүйл болжээ.

Үүссэн цагаасаа хойш, ямагт монголын нийгмийн шашин соёл, улстөр, эдийн засгийн гол төв байж ирсэн, монголчуудын эх оронч сэтгэлгээ, оюун санаа, үзэл төлөвшлийн “үүрдийн [энэ] гал голомт” маань “улсын нийслэл” тодотголоо албан ёсоор анх зүүсэн, тэр цаг, харьцангуй хожуу, Богд хаант Монгол Улсын үед тохиожээ.

Өнөөдөр, тэр түүхэн мөчийн 100 жилийн ой болж, Нийслэлийн Засаг даргын Тамгын газраас олон сайхан арга хэмжээг ёслол төгөлдөр хэрэгжүүлж байгаагийн нэгд, бид илтгэл тавин оролцож байгаадаа баяртай байна. Эрдэм шинжилгээний хурлын элч төлөөлөгч та бүхэндээ энэ их ойн баярын, элгэн халуун мэндчилгээг өргөн дэвшүүлэе.

Түүх бол, жишээ нь, эцэс төгсгөлгүй дайн тулаан, эртний мэргэдийн намтрын ойллого, он цагийн түүхэн хэлхээс ...зэрэг, жишээлсэн бачуу ойлголтоос ямагт давдаг ... бүр тэдгээрийг нийлүүлж багцалснаас ч илүү өргөн дэлгэр агуулгатай нь мэдээж юм. Түүх гэдэг эгэл жирийн хүн ардын эрхи маанийн явдлаас эхлүүлээд ... эзэн богдын лүндэн, засаг төрийн зарлиг, зарлагын элчийн осол, намрын отор, өвлийн зуд, өнийн мөрөөдөл ... эд бүгдийг цөмийг багтаасан, товчдоо, тухайн нийгмийн гадаад дотоод харилцаа, үйл - үрийн харилцан шүтэлцээ, хүн зоны аж амьдралын утга учир тухайн цагийн орчилдоо ямаршуухан байж вэ; гэдгийг тодруулдаг.

Бид эл бяцхан илтгэлдээ, олноо өргөгдсөний он жилүүдэд Нийслэл хүрээний захиргааны хэргийг хэн эрхэлж байв [хотын дарга хэн байв], Хүрээний цэрэг цуух ямар байв ... гэхчилэнгийн жижиг сажиг асуудлыг цухасхан сөхөж хөндөхийн зэрэгцээ, гадаадын түүхэн зарим сурвалжийг ашиглан, тэр үеийн Нийслэл хүрээний аж амьдралын судлагдаагүй зарим аспектыг өнгөцхөн хөндөхийг хичээсэн болно.

Нийслэл хүрээний аж байдлыг тод томруунаар бичиглэн үлдээсэн бичгийн цогц өв монгол хэл дээр санасан хэмжээнд хадгалагдан үлдэж чадаагүйг тэмдэглэхийн сацуу, тухайн цаг үе нь өөрөө, бас ч гэж XX зууны эх юм болохоороо, үгүй дээ л, гадаадын хүмүүсийн дурдатгал дурсамжид Богдын хүрээний болсон явдлууд оочин цоочин, дажгүй сайн тэмдэглэгдэн үлдэж чаджээ.

Хэрэв бид, тууштайхан ... бодлоготойхон байж, тэдгээрийг нэгмөр нэгтгэн судалж дүгнэж гэмээнэ, хожмын “улаан түүх” –ийн босгон дээрх Богдын хүрээ (улсын нийслэл) –ний бодит дүрийг “байснаар нь зураад” гаргаад ирж чадах юм. Мөн, энэ чиглэлийн багц ажлыг Нийслэлийн Засаг дарга, түүний Тамгын газар цаг алдалгүй санаачлан эртнээс эхлүүлж, түүнийгээ эдүгээ зүйл бүрээр улам лавшруулан эрчимжүүлж байгааг ч, энд дурдан хэлэх нь зөв болов уу.

* * *

1. Улстөрийн “мад” –наас улс орноо аварсан Богдын хүрээний “уран нүүдэл”

Хутагтын өргөө Их хүрээ болтлоо их олон нүүсэн. Хүрээний олон нүүдлийг бид дан ганц механик шилжилтээр төсөөлж бас болохгүй нь ээ. Өөр нүүдэл бас байж. Улстөрийг урлахад шатар ухаан хэрэгтэй; гэж нэг их мэргэн хүн хэлсэн байдаг. Тэрэн шиг, монгол эх орны маань гал голомт болсон Их хүрээний эзэн ноёдууд, чухамдаа, улстөрийн шатар нүүж, их гүрнүүдийн геополитикийн далан түмэн нугачаан завсарт нэгэн “уран гайхамшигт нүүдэл” хийснийг эхлээд товчхон дурдсу.

Монголчууд, XV дугаар жарны цагагчин гахай жилийн өвлийн дунд сарын шинийн 9 (1911.12.29) -ний өлзий дэмбэрэлт, өнийн барилдлагат энэ сайн өдөр, өөрийн, төр - улсын бүх бодлого ба үйлийг Манж Чин гүрнээс тусгаарлаж, эцэг өвгөдийн эртний нандин өв болсон - улс гэрийнхээ тусгаар тогтнолыг ахинтаа сэргээн мандуулж байгаагаа дэлхий даяар зарлан тунхагласан юм.

Тэгш дүүрэн, билигт сайн, гайхамшигт төдийгүй баясгалант эл мэдээг сонссон эсгий туургатны их бүлийн эгэл түмэн, чухамхүү “тэнгэрийн цаг ирлээ” хэмээн сэтгэж, “цаглашгүй баярын нулимс унаган, цай сүүнийхээ дээжийг өөд өөд нь өргөн, ... мөргөн сүслэн залбирч амуй” –г тухайн үеийн түүхэн гэрчүүд тэмдэглэн үлдээсэн нь бий бөлгөө.

Тэрхүү гэгээн баярт явдлыг нүдээр үзсэн, дамаар сонссон ... басхүү түүнд, хир чинээгээрээ оролцсон гадаадын цөөнгүй орны элч төлөөлөгч, хэвлэл мэдээллийнхэн түүхэн тэр үйл явдлаас төрсөн зерэг сэтгэгдлээ түмэн олонд түгээн дэлгэрүүлсэн мэдээ сэлт зөндөө байдаг. Тухайлбал, Английн “Times” сонин “Богд хаант Монгол Улс [дахин] сэргэн мандсан нь бодит явдал мөн болой” хэмээн 1911 оны шувтаргын сүүлийн дугаартаа онцлон тэмдэглэж байжээ.

XIX зууны сүүлч, XX зууны эхэн үе нь, цаг түүхийн хувьд, тив дэлхийн улс гүрний нийгэм - улстөрийн дотоод гадаад харилцаанд онцгой бөгөөд огцом их өөрчлөлтийг авчирснаараа үнэхээр онцлог. Тухайн үеийн дэлхий дахинаа, тодорхой бүс нутгийг өмчилсөн [шинжтэй] эзэнт их гүрнүүдийн ... түүний дотор, Чин династи [хятад] –ийн цагийн аясыг сөрөх гэсэн жам ёсны үйл явцыг бодлогогүйгээр эсэргүүцэх ухвар мөчид ажил оролдлогууд ээлж дараалан бүтэлгүйтэв. Улмаар хятадын өөрийнх нь дотоодын байдал ч хямарсан.

Хорвоогийн бүх юмс үзэгдэл харилцан холбоотой. Энэнд, бие даан өсч өндийх замаар ... өөрийн хүчинд тулгуурлан улс гэрээ засах ... хөгжин дэвжих гэсэн бидний монголчуудын туйлын хүсэл тэмүүлэл ч багагүйгээр нөлөөлсөн нь дамжиггүй.

Сүүлдээ Манж Чин гүрний төрийн бодлого улам бүр хахиржиж, тэр нь, монголчуудад болон монголын бусадтай харилцах харилцаанд үл итгэсэн байдлаар байнга илэрч, улмаар “хар үйл хэрэг” болон хувирч байв. Манжууд, монголын хил хязгаар нутагт, мөн Их хүрээнд цэрэг харуул суулгахаас өгсүүлээд ... яван явсаар тэдгээр нь, монголчуудын уламжлалт аж ахуй, газар нутгийн бие даасан байдлыг шууд хөндсөн их гүрний эзлэн түрэмгийлэх явуулга болж хувирсан юм. Үүнийгээ манжууд “шинэ засгийн” бодлого гэж тодорхойлж байлаа.

Чин династийн төрийн бодлогод гарсан чанарын энэ таагүй өөрчлөлт, нөгөө “сул тал” –даа буюу вассаль хөршдөө хэзээ ч нөхөшгүй гай барцад дагуулж тусах нь улам бүр илэрхий болж байгааг монголчууд зөвхөн амьдрал ахуйгаараа биш, бүр, зөн совингоороо, зүрх сэтгэлээрээ “үржүүлэн” мэдэрч байлаа. 1910 он гэхэд, монголын гадаад дотоод улстөрийн байдал нэн хүндэрч, эх орны гал голомт болсон Их хүрээнээ, монголын ноёдууд, хэрэг дээрээ, бэрсэндээ ацтай нээнтэгт орсон, бэлэн эзлэн мадын заналд нэгэнт өртсөн байв. Байдал бараг авралгүй талдаа ...

Тэгтэл биднийг тэнгэр ивээжээ. 1911.10.10 –нд хятадад улстөрийн бослого хөдөлгөөн өрнөж, хувьсгал дэгдэн, иргэний дайн эхлэв. Хэсэгхэн хугацаа өнгөрөхөд, хөрш хятадад зэрэгцээ гурван Засгийн газар бий болж, тэд өвөр зуураа хэмлэлдэн, монголыг тэд хэсэгхэн зуур мартахаас өөр аргагүй байдал үүслээ.

Энэ сиймхийг монголын ноёд удирдагчид ухаалигаар, тун уран чадварлаг ашигласан юм. Тэд Манжийн хаантай итгэмжит холбоотны харилцаагаа нэн даруй зогсоож, улс үндэстнийхээ тусгаар тогтнолыг зарлан тунхагласан нь, эцсийн дүндээ, бараг хожигдоод байсан [нөгөө] “эргийг аврах”, “ничээ салгах” уран цэцэн нүүдэл болов.

Түмэн зүйлийн тэмцэл зовлонг туучин байж монголын ...11 оны үндэсний их хувьсгал амжилтыг олсон ерөнхий дүр ийм бөлгөө. Монгол түмний үндэсний их хувьсгалын өлгий болсон Халхын хүрээ, Их хүрээнээс ... эгэл түмнээ “ирж байсан гамшгаас” эгнэгт аварсан эрэлхэг түүх ингэж эхэлдэг.

2. Халхын хүрээ Нийслэл хүрээ болж нэрээ өөрчилсөн үү, аль эсхүл ...?

Энэ их сонин асуулт юм. Улаанбаатар хотын урьд эртийн нүүдэл суудал ... тэдгээрээс улбаалж хувирч өөрчлөгдсөөр ирсэн [оноосон] олон нэрийн дотор, “Халхын хүрээний газар” гэх нэр хэллэг харьцангуй цөөн таардаг.

Их Хүрээ, Да Хүрээ, Богдын хүрээ ... гэх мэт өргөн түгээмэл нэрийн сүр бараанд дарагдаад, тэгж, нийтийн дунд хэрэглээ багатай үлдсэн болов уу гэмээр, энэ, “Халхын хүрээний газар” нь, яг нарийн дээрээ, 1912.02.07 -нд албан ёсоор шинээр үүсгэсэн “Нийслэл хүрээ” нэрийн “зулай дээр завсаргүй оршин буй”, өөрчлөлтийн өмнөх хуучин нэр нь юм. Товчдоо, Их хүрээ ч Нийслэл хүрээ болсон, Халхын хүрээний газар ч Нийслэл хүрээ болсон; гэлтэй.

“Их хүрээ” нэртэй өрсөлдөх маягтай хэлэгдэж байгаа “Халхын хүрээний газар” гэсэн энэ нэр, уншигч танд, “тэгээд аль нь юм бэ” гэх эргэлзээг төрүүлэх нь лавтай. Эл асуултад шуудхан хариулахад бас амаргүй байна. Юутай ч, эх баримтад түшиглэсэн нь [хэл найруулгаасаа хүртэл илэрхий байгаа] ШУА –ийн Түүхийн хүрээлэнгийн холбогдох зарим мэдээ сэлтийг сөхье.

Баримт_1

Довтолгон яаран сонсон явуулах учир: “... [Улсын тусгаар тогтнолыг сэргээн зарлахын өмнө] энэ жил зун цаг манай халхын дөрвөн аймгийн хан, ван, гүн, олон засгууд шарын шашныг өрнөн дэлгэрүүлэх ба улс-төр баттаж, амар цэнгэлээр жаргах учир бүгдээр санаа нийлж зөвлөлдсөн явдлыг нэгэнт тогтсоны тулд, одоо монголчуудыг яахин амаржуулбаас зохихыг эвхмэл бичиж, Очирдара Богд гэгээнтнээ айлтгаад, буулгасан лүндэн зарлигийг ёсоор сийрүүлж хичээнгүйлэн дагаж, нийтээр олон газраа довтолгон ... [гээд], Халхын хүрээний газрын бүгд хэргийг түр ерөнхийлөн захиран шийтгэх Да түшээ гүн Ча “явуул”, хамаарсан да жүн ван Го “явуул”, Халхын хүрээний газрын бүгд хэргийг түр зөвлөн шийтгэх жанжин чин ван Ха, хамаарсан жанжин бэйс Го “үзэв”, ван Цэ, гүн На “үзэв”, да лам Цэ “үзэв”, гэжүхүй.

Дээрх бичигт гарч байгаа “Халхын хүрээний газрын бүгд хэргийг түр ерөнхийлөн захиран шийтгэх газар” гэдэг нь, энгийнээр хэлбэл, “хуучин засаг” –аа хэлж байгаа хэрэг. Тэгэхээр хуучин засаг “Халхын хүрээний газар” –т оршин бүхүй; гэсэн санаа гарч ирээд байна.

Баримт_2

Мөн, “... Шашин төрийг хослон барьсан эзэн хааны зарлигаар төрийн таван яамнаас бүрдсэн Монгол Улсын байнгын Засгийн Газрыг байгуулнаар, Халхын хүрээний газрын Бүгд хэргийг түр ерөнхийлөн захиран шийтгэх газрын үйл ажиллагааг үргэлжлүүлэн авсан болмуй. Цагаагчин гахай жилийн өвлийн тэргүүн сарын 10 [хэмээгээд], үүнийг басхүү их Орос улсын генерал консул сайдтанд сонсон явуулаад, зохих газраа

уламжлан гүйцэтгэх ажааму. Үүний тул өргөн илгээв” гэсэн байна.

“Халхын хүрээний газар” гэдэг ухагдахууныг анхаарахуйд, тэрэн дотор “халх даяарын нутаг газар”⁵¹ санаа байна; гэж хэлэх үндэс үгүй мэт санагддаг. Жишээлж дурдсантай төсөөтэй бусад олон түүхэн бичвэрээс үзэхүл, Халхын хүрээний газар гэдэг нь Хүрээ, Их Хүрээг хэлээд байх шиг байгаа юм. Сайтар нягтлах хэрэгтэй.

Дашрамд тэмдэглэхэд, их сэтгэгч Н. Бердяев “өнгөрсөн түүхээ хайхардаггүй, түүнийг, оргүй хоосноос цоо шинээр эхлэх гэж зүтгэдэг ард түмэн - золгүй ард түмэн” гэсэн гэдэг. Бид золгүй ард түмэн биш ажээ. Эзэн хааны зарлигаар байгуулагдсан “олноо өргөгдсөн” Монгол Улсын Засгийн Газар нь Халхын хүрээний газрын Бүгд хэргийг түр ерөнхийлөн захиран шийтгэх газрын үйл ажиллагааг “үргэлжлүүлэн авсан” –ыг ч, эндээс бас харж болж байна.

Баримт_3

Нэгэн баримтаас эшлэхүйд, “Хүрээний Намба номун хан, Дуйнхор хутагт, хамаарсан шанзудба нарт довтолгон явуулаад, уламжлан өөр өөрийн харьяат аймаг шавийн хан, ван, гүн, олон засгууд, хутагт хувилгаан лам нарт, [хааныг] нийтээр эрдэнийн сууринд залж суулгахын наана эрхгүй нэгэн дэсээр Их Хүрээний газраа хуралдан ирж, улсын их ёслолыг хичээнгүйлэн гүйцэтгэхээс гадна төрийн монгол орд байгуулах ба бат оршил өргөх зэрэг зүйлийг дараа өөр зарлан тушаасугай. Өргөн илгээв” гэжээ.

Энд, “Хүрээний хамба”, “Их Хүрээний газар” гэсэн анхаарууштай 2 хэллэг гарч ирж байна. Их хүрээний газар гэдэг нь Халхын хүрээний газар гэдэгтэй утга ижил бол, чухамхүү, сүүлчийнх нь нэр л Нийслэл хүрээ болж хувирсан болж таарахаар байгаа юм. Энэ тал дээр цаашид түүхчид үгээ хэлэх биз ээ. Мөн, [хожмын Ерөнхий сайд] Догсомын Бодоо “Үйлийн чанарыг үлгэрлэсэн үзэмжит [нэгэн] үгүүлэл” –дээ Их Хүрээг [бас] Халхын Түшээт хан аймгийн хүрээ гэж нэрлэсэн нь бий. Хүрээний хувирч өөрчлөгдсөөр ирсэн олон нэрийн жагсаалтад энэ ч бас орно; гэж үзэж байна.

Баримт_4

Дашрамд өгүүлэхэд, манай анхдугаар Үндсэн хуульд их оросын нөлөө их туссан. Улсын анхдугаар их хурлаар Нийслэл хүрээний нэрийг өөрчлөх асуудал яригдав. Улсын анхдугаар их хурлын ... тэмдэглэлд өгүүлснээр, 26 дахь өдрийн хуралдаан дээр **Нийслэл хүрээний нэрийг өөрчлөх** талаар асуудлыг хэлэлцэж, олон хүн санал гаргажээ. Тухайлбал: Баатарвангийн хошууны мэрин Дамдинсүрэн “Монголын Бээжин” гэе гэхэд, Богдхан уулын аймгийн Бавуу “Ар Бээжин гэвэл зохилтой” хэмээв. Мөн, Хан-Хөгшин уулын хошууны Дуламдорж “**Их хүрээ**”, Хүрээ маралын уулын хошууны занги Гиваа “Баатар хот” гэе ... гэх зэргээр олон санал гарсан байдаг. Тэдгээрийн дотор Коминтерны төлөөлөгч Рыскулов ... нар монголчууд олон баатартай, тэднүүс улаан намын баатрууд байх ёстой. Иймд, **Улаанбаатар** гэдэг нэр өгье, гэж зөвлөсөн тухай баримт байдаг болтой юм. Удтал, зөвлөлдсөний эцэст Улаанбаатар гэдэг дээр санал нэгдэж ... батлан, төлөөлөгчид босч алга ташсан түүхтэй юм байна.

⁵¹ 1691 оны 5 сард Долоннуурт Манжийн хаан Энх–Амгалан халх монголыг Манж улсын бүрэлдэхүүнд багтаах ёслолыг үйлдэж, уг чуулганаар халхын засаг захиргааны зохион байгуулалтанд өөрчлөлт оруулав. Тэр өөрчлөлтөөр, Түшээт хан 9, Сэцэн хан 11, Засагт хан, Сайн ноён хан тус бүр 7 хошуутай болж ... ийнхүү, халхыг бүгд 34 хошуу болгон жижиглэжээ. Улмаар манжийн засгийн бодлогоор хошууд улам улмаар жижгэрч олширсоор XX зуны эхэн болоход, монголд 86 хошуу, 13 тамгатай хутагтын шавь, богд Жавзандамба хутагтын Их шавийн 17 их отог, 93 бага отог, тусгай 30 баг болон хуваагдсан бөгөөд энэ нь онцын өөрчлөлтгүйгээр байсаар 1923 онтой золгосон. Манжийн ёс халагдахад, тэдгээрийг тухайн нутаг орны уулын нэрээр нэрлэсэн. Энэ нь удалгүй, засаг захиргааны бүтэц зохион байгуулалт үндсээрээ эрс өөрчлөгдөхийн эхлэл болж өгчээ.

3. Халхын хүрээний газар Нийслэл хүрээ болж өөрчлөгдөх угтвар нөхцөл

Халхын хүрээ - Нийслэл хүрээ болж өөрчлөгдсөн нь, “улс гэрийн тусгаар тогтнол” гэсэн ухагдахуун дор зангидагдаж, төрийн чигч тууштай бодлогын дагуу зэрэгцээ болон дараалан өрнөсөн олон чухал түүхэн үйл явдлуудаас ангид салангид зүйл биш байв.

Үндэснийхээ эрх чөлөө, тусгаар тогтнолыг сэргээн тогтоох, улсаа мандуулахын төлөө зуун зууныг дамнуулан хийсэн урт тэмцлийн, нэг ёсны “барилцар зурхай” болж өгсөн 1910 – 1911 онуудад, монголчууд бид, улс үндсээрээ, гэр хотлоороо [ёстой л] гар газар, хөл хөсөр тавихыг умартан зүтгэжээ. Шийдвэрлэх ач холбогдол бүхий гол үйл явдлууд, мэдээж хэрэг, Богдын хүрээнд өрнөсөн. Тэдгээрээс цөөн хэдийг [дараалалд нь төдийлэн ач холбогдол өгөлгүйгээр] жагсаан дурья. Үүнд:

- Чин династийн “шинэ засгийн бодлого” монголын нийгэмд хүндээр тусав;
- 1910 онд, Их хүрээнд гарсан “улстөрийн сэдэлтэй” лам нарын үймээн [зодоон] болов. Энэ мэт нь ... ижил төстэй олон хэрэг явдлуудын нэг л жишээ юм.
- Овоо Дунжингараво –ийн ойд хэсэг монголын дээд лам - ноёдын нууц хуйвалдаан болов;
- 1911.4.21 –нд Халхын дөрвөн аймгийн хан, чуулган дарга, жанжин тэргүүтэй ноёд, хамба, шанзудба ... нарын зэрэг эрх мэдэлтэн Их Хүрээнд цугларч, Жибзундамба хутагтад бат оршил өргөхөөр [мөн], Эрдэнэ Шанзудбын яаманд нууц зөвлөлгөөн хийж, Чин улсын “шинэ засгийн бодлого” –ыг [хэрхэх талаар] зөвлөлдөжээ.
- Орос улсад явсан төлөөлөгчид уван цуван эгж ирсний дараа Их Хүрээнд монголын тусгаар тогтнолыг тунхаглах чиглэлд бэлтгэл ажил эрчимжив.
- Халхын хүрээний газрын дээд лам, ноёд язгууртнууд “дахин давтан хянан бодолхийлж, боловсортол шүүмжлэн хэлэлцэж, зөвлөлдөн төлөвлөөд” ... “улс гэрээ манжаас тусгаарлана” гэдэг дээр нэгдмэл шийдэлд хүрэв.
- 1911.11.28 –нд “Эдүгээ Хүрээнд сууж бүхий Халхын ван, гүн, засаг нар хамба, шанзудба, да лам нарын [албан] бичиг” үйлдэгдэж, улмаар түүнийг Богд гэгээнтнээ өргөн барив. Уг бичигт, “...Одоо өмнө газар их самуун дэгдэж олон шинэ төр байгуулан улс болон тогтож буй чимээ машид олон болсон ба Манжийн хаан аймагтны эрх мэдэл тун ч өчүүхэн болжээ. Иймд шавь нар бид бүхэн яахин хүмүүжвээс сайн болохыг тодорхойгоор айлдахыг хүснэ” гэжүүхүй
- Богдын Хүрээнд төрийн эргэлт (1911.11.28) болов.⁵² [Өмнө дурдсан бичгийн хариу болгож, мөн өдөр], Богд гэгээнтнээс үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тэмцлийг эрс шийдэмгий явуулах лүндэн буулгав. Богдын лүндэн дотор “... Ийнхүү асуусан нь маш сайн. Ер нь аливаа юманд цаг хэмжээгүй нь огт үгүй. Манж, хятадын энэ байдал мөн цаг болсны тулд болой. Одоо монгол овогтон бүгдээр нийлж, өөртөө улс болон тогтнож, шашнаа мандуулан бусдын эрх мэдэлд дарлагдах зовлон зүдгүүрийг үзэхгүй болох цаг болсон. Гэвч бүгдээрээ нэгэн сэтгэл хамт хүчин гаргаж чармайн зүтгэхийг харгалзана. Бас лам би олон монгол шавь нараа цөмийг нэгэн адил авралдаа авсаар бөлгөө. Миний энэ үгийг улам улмаар лам надад мөргөхөөр ирдэг олон монгол шавь нарт нийтээр нэгэн адил сонсговол зохино” гэжээ. Ингэснээр “үндэсний хувьсгал” –ын зам шулуудан, төрийн эргэлтийн дараахь дагавар үйл явдлууд “эргэлт буцалтгүй төлөвлөгөөт зорилт” болон хувирав.
- 1911.11.30 –нд Халхын Хүрээний Газрын Бүгд Хэргийг Түр Ерөнхийлөн Захиран Шийтгэх Газар [Түр Засгийн Газар] –ыг байгуулав. Түр Засгийн Газрын⁵³ үндсэн зорилго нь монгол даяар өрнөж байгаа үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөн ашиглан, нэн тэргүүнд, Их Хүрээнд дэх Манж Чин улсын захиргааг түлхэн унагаж, Монголын төр улсыг сэргээх явдал байв.
- Халхын хүрээний газрын бүгд хэргийг түр ерөнхийлөн захиран шийтгэх газар

⁵² 1911.11.18 –нд, Өргөөд төрийн эргэлт гарсан; гэж орос хэл дээрх олон эх сурвал зэрэг зэрэг нэгэн дуугаар нотолдог. Яагаад энд сар өдрийн зөрөө гараад байна гэдгийг хэд хэдэн янзаар ухварлаж тайлбарлаж болохоор байгаа юм. Өдрийн учрыг түүхчид амархан олчихно. Хамгийн гол нь, энд, болсон үйл явдлыг тэр үеийн Хүрээнд байсан оросууд, чухамхүү “төрийн эргэлт” мөн гэж үзсэн нь ихээхэн анхаарал татаж байгаа юм.

байгуулагдмагц, Богдын лүндэнг Өвөр Монголын засаг ноёд, Барга, Алашаа, Хөх нуурын монголчуудад яаралтай дамжуулав. Энэ ялдараа, Жибзундамба хутагтыг Монгол Улсын хаан ширээнд өргөмжлөх гэж байгааг ч давхар мэдэгдэв.

- Монгол Улсаа “бүрэн тусгаар тогтнов” хэмээн тунхаглан (1911.12.29) зарлав;
- Халхын хүрээний газрын бүгд хэргийг түр ерөнхийлэн захиран шийтгэх газар мөн өдрийн оройн 7 цагт Их Хүрээн дэх Чин улсын сүүлчийн сайдыг 3 хоногийн дотор монголын хилээс гадагш гарах шаардлага талбив.
- Улс орноо хамгаалах, тавьсан зорилгоо гүйцэлдүүлэх баталгааг хангах зорилгоор Их Хүрээнээ цэрэг зэвсэг хуримтлуулж, зэвсэгт бослогод бэлтгэв. [Энэ тухай зарим тодруулж, Хүрээний цэрэг дэд гарчиг өгүүлэх болно]
- Монгол Улс бие даасан, бүрэн эрхт, тусгаар улс болсноо дэлхий нийтэд тунхаглахын ялдараа, гадаадын олон улс гүрэнд энэ тухай “сонордуулсан захидал бичиг” илгээв. Мөнхүү тунхаг бичгийг Хүрээний газрын гудамж талбай, зах зээлийн газраар нааж түмэнд түгээв.
- Бурханы шашны тэргүүн VIII Богд Жавзандамба хутагт, Очирдара Богд гэгээнтэнийг Монгол Улсын эзэн хаанд өргөмжилж, эрдэнийн сууринд залав эзэн хаанд өргөмжлөв;
- Чин улсын сайдын яамыг устгаж, харъяат яам ба сайд түшмэдийн гэр, хашаа юмсыг тусад нь гарган данслуулаад, сэргэн мандах яамдын суурь болгохоор бэлтгэв.
- Манжийн сайд дэргэдийн түшмэдээ дагуулан Оросын консулын газар хоргодохоор явмагц Хүрээн дэх бүх хятад цэргийн зэвсгийг хураан авч, улмаар, харь консулын газар түр хоргодсон мөнөөх сайд түшмэдийг XII сарын 4 -нд монгол түшмэд цэргүүдээр харгалзуулан, Хиагт хүртэл өртөөгөөр явуулж, Монгол нутгаас үлдэн зайлуулав.
- Монгол Улсын Засгийн газрыг хааны зарлигаар эмхлэн ... яамдыг байгуулж, “төр үүтгэн төвхнүүлэх хэрэгт онц хүчин зүтгэсэн” нэр бүхий лам, ван, бэйс, гүн, тайжийг төрийн анхны 5 яамны тэргүүн сайдаар тохоон томилов;
- Богд эзэн хааны зарлигаар ахмад буурлуудад хишиг хүртээж, алдсан эндсэн ард иргэд [ялтан, хоригдол] -ээ өршөөв.
- 1912.12.03 —нд, Манж Чин улсын Хэвт ёс [Сюаньтун] -ны он тооллыг халж, монголын 12 жилийн цаг тоог баримтлан, тухайн оныг [хуучин тооллоор, цагаан сар болоогүй байв] “цагаагчин гахай” жил гэж нэрлэхээр шийдвэрлэж, мөрдүүлэв.
- 1912.02.07 —нд **Халхын хүрээний газарыг улсын нийслэл болгон зарлаж, Их хүрээ Нийслэл хүрээ** хэмээн нэрийдэв.
- Улс гэрээ сэргээн байгуулах, засан зайлшгүй бэлтгэлийг төв орон нутагт яаравчлан хийв.

* * *

Халхын хүрээний газрын нэр албан ёсоор солигдож Нийслэл хүрээ болж өөрчлөгдсөн нь туурга тусгаар Богд хаант Монгол улсын засаг төрөөс, нэгдсэн чиг бодлогын дагуу төлөвлөн хэрэгжүүлсэн цогц ... хоорондоо салшгүй хэлхээст олон ажлын эхний ээлжийн нэгэн чухал бүрдэл хэсэг, хийхгүй орхиж болохгүй “зайлшгүй арга хэмжээ” байсан нь, дээрх үйл явдлуудаас ил тод харагдаж байна.

Нийслэл хүрээ; гэдэг нэр нь [аль нэгэн] хот - хүрээ газрын статусыг өргөхөөс хол давсан, улсын тусгаар тогтнолыг бататгах, хамгаалах, улсаа мандуулах алс хэтийн гүн агуулгатай “бодлогот арга ажиллагаа” юм. Тэр түүхэн мөчид, Богдын хүрээнд “Нийслэл хүрээ” нэрийг өгөхгүй - авахгүй боломж байгаагүй [буюу], ингэх нь, цаанаасаа логикийн дагуу нэхэгдсэн “жам ёсны үйлдэл” байсан байна.

Дээрх бүрэн бус, хураангуйлсан жагсаалтаас үзэхэд, хожим Нийслэл хүрээ болж нэрээ өөрчилсөн Халхын хүрээний газар нь Монголын үндэсний хувьсгалын өлгий газар мөн гэдэг нь маргаангүй байна. 1911 оны Үндэсний хувьсгалыг монголчууд [үндсэндээ гадны гүрний оролцоогүйгээр] “олон монголчуудынхаа хүчээр” өөрсдөө хийсэн байна.

Зарим талаараа дүгнэлтийн чанартай байж болох энэ санаа, “улаан түүх” —ийн “Хувьсгалын өлгий [бол] Алтанбулаг” гэсэн хуучин ойлголтыг нэгмөр цэгцлээд зогсохгүй,

1921 онд монгол дахин хувьсгал мандсан уу, үгүй юу гэдэг асуудлыг ч эрс эргэлзээнд оруулж байгааг эрхэм уншигч абугай хэдийнэ анхаарсан биз ээ.

* * *

4. Нийслэл хүрээний он жилүүд (Он цагийн зааг - хүрээ)

Монгол Улсын шашин төрийг хослон баригч, оройн дээд чандмань, очирдара –ийн хувилгаан, шашныг мандуулагч, амьтныг жаргуулагч, итгэл бишрэлт, хамгийг айлдагч, бүгдийн багш, нарангэрэлт түмэннаст, наймдугаар Богд Жэбзундамба хутагт, Богд эзэн хааны бошго зарлигаар XV жарны гахай жил (1911) -ийн өвлийн сүүл сарын 22 (1912.02.07) –нд⁵⁴ Их хүрээг Нийслэл хүрээ болгож нэрийг нь өөрчилснийг, түүхчид эдүгээ баримтаар сайхан нотолжээ.

Ийнхүү Нийслэл хүрээний он жилүүд эхэлжээ. “Нийслэл хүрээний он жил” гэдэг нь, угтаа бол, “олноо өргөгдсөн” –ний он жилүүд юм. Түүнээс нэг их өөр юм биш (зарим бяцхан өргөтгөлийг эс тооцвол). Бид, энд Нийслэл хүрээний түүхийг, болж өгвөл, улсын түүхээс ялгаж харах санаа агуулж байгаа болно. Тиймээс энэ удаадаа “нийслэл хүрээний он жил” гэдгээр түр явъя.

Баримт ба эргэцүүлэл_5

Гэвч “Хутагтын өргөөт газар” –ын нэр солигдсон, ч дүр нь мэдээж хэвээрээ байсан. Түмэн олон, эгэл ардын бодлын хүрээний хуучин [тэр] Богдын хүрээ, тухайн цаг үеийн гадна дотно хүмүүсийн ой тойнд, шинэ нэрээрээ тэр дороо төдийлэн сайн хэвшиж - эвшиж өгөхгүй байсан бололтой байдаг. Би бяцхан жишээ дурдъя.

- [Их Оросын] эзэн хааны дипломат агент, Монгол дахь Ерөнхий консул А. Миллерийн 1915.8.20 –ны өдрийн “Заавал биелүүлэх тогтоол” –оор, автономит монголд суугаа оросын харъяат нарт [тодорхой] үүрэг ногдуулж, түүнийг үл биелүүлсэн этгээдэд, дайны цагийн хуулиар хариуцлага тооцно ... [гарын үсэг А.Миллер, Өргөө хот, огноо] гэсэн байдаг.
- Нийслэл хүрээ нэр бий болоод 4 дэх жилийн нүүрийг үзэж байхад оросын консул монголын нийслэлийг Их хүрээ ... Хүрээ ч гэсэнгүй, харин Өргөө гэжээ. Оросууд ер нь бүр хожуу [1921 онд] ч гэсэн Нийслэл хүрээг аанай л мөн Өргөө гэсээр байв. Монголчууд ч бас Нийслэл хүрээ гэхээсээ илүү, их төлөв Хүрээ, Богдын хүрээ гэдэг байлаа.

Их хүрээ “хууль зарлиг ёсоор” ингэж “нийслэл хүрээ” болсон нь монгол төрийн уламжлалт бодлогын далайцыг тодотгон харуулсан, цаанаа улстөрийн ил цагаан, гүн гүнзгий учир шалтгаантай ... эх орны голомтын ариун галд ... шар тос өргөж ... цучил нэмж бадраасан, цаг алдаагүй, эх оронч, жам ёсны зөв зүйтэй шийдвэр байсан нь маргаангүй юм.

Улсын нийслэл бол тусгаар тогтнолын илэрхийлэл, түүний нэгэн баталгаа болдог. Түшмэг, автономит, вассаль, өөртөө засан тохинох эрх бүхий [бусдаас] хараат орших тийм нөхцөлд “улсын нийслэл” гэж учиргүй чанга хашгиръя ч гэсэн, дуу хоолой цахиртаад ... нэг л сайн гарч өгөхгүй байх нь ойлгомжтой зүйл ээ.

Богд хаант Монгол Улсын тусгаар тогтнол [хууль эрхзүйн талаасаа] нэг их удаан тэсээгүйг түүх нотолж байна. Гэхдээ янз бүрээр өгүүлдэг. 1915 оны Хиагтын гэрээгээр Богд Хаант Монгол Улс нь Дундад Иргэн Улсын “автономит” эрхтэй муж болсон тул 1915.6.09 –нөөс

⁵⁴ Хэдийгээр, Түр Засгийн Газрын нэр нь “Халхын Хүрээний Газрын Бүгд Хэргийг Түр Ерөнхийлөн Захиран Шийтгэх Газар” боловч Нэгдсэн [их] Монгол Улс байгуулах зорилготой нь холбогдож, үйл ажиллагааных нь цар хүрээ Халхын дөрвөн аймгаар хязгаарласангүй, нийт монгол аймаг, хошуудын нутгийг хамрах шинжтэй болсон.

эхлэн, он тооллын “олноо өргөгдсөн” цолыг хэрэглэхийг хорьсон байв. Үүнтэй лүгээ нэг шалтгаанаар, мөн өдрөөс Нийслэл хүрээ нэр ч “хүчингүйдэх” үндэс бүхий болсон; гэж үзнэ.

Үүнийг эш болговол, Нийслэл хүрээний он жилүүд нь 1912.02.07 – 1915.6.09 –ний хооронд багтана гэсэн үг. Гэтэл цаг хугацааны энэ интервалыг бүр илүү багасгах нигууртай өөр түүхэн явдлын талаар ч гадаад эх сурвалжид тэмдэглэсэн зүйл нилээн бий.

Тэр юув гэхээр, цэргийн түүхч, хурандаа М. Г. Торновскийн⁵⁵ өгүүлж байгаагаар 1912.11.03 –нд Орос – Монгол хоёр талаас гэрээ байгуулав. Уг нь, манайхан, оросоор тусгаар тогтнолоо зөвшөөрүүлэх хамгаалуулах санаа агуулсан бололтой байгаа юм. Гэрээн дээр, монголын талаас Бүх яамны сайд, оросын талаас хаант оросын Өргөөд суугаа Ерөнхий консул [элчин сайд] И. В. Коростовец (1862 - 1933) нар гарын үсэг зуржээ. Энэ гэрээгээр, хэрэг дээрээ хаана ч харъяалалгүй шахуу байсан манай Урианхайн хязгаарыг оросууд “булаагаад” авчихсан. Оронд нь тэд монголын “бие даасан байдал” [тусгаар тогтнол биш] –ыг хүлээн зөвшөөрч, манайхыг шаардлагатай үед хятадуудаас хамгаалах үүрэг хүлээнэ [бас яг ч “хамгаална” гээгүй болтой] ... гэх мэт олон зүйл дээр тохиролцсан байдаг.

Монголчууд ингэж өөрийн тусгаар тогтнолыг хамгаалах [зөвшөөрүүлэх] гээд, хэрэг дээрээ, өөрийгөө “тусгаар тогтноогүй улс” болгон “хүний аманд орж” тас гэдрэгээ савж унасан байв. Хүчгүйн зовлон их.

Баримт_6

[Энэ тухай “номч мэргэн” дипломатч Д. Баярхүү ийн бичжээ] 1912.11.03 –нд, Хаант Орос Монголын тусгаар тогтнолыг биш, Монголын өөртөө засах автономит эрхийг хүлээн зөвшөөрсөн хэлэлцээр Монголтой байгуулав. “ДИУ-ын Гадаад Монгол, тэгэхдээ өөртөө засах бүрэн эрхтэй” гэсэн утгаар. Үүнийгээ яг 1 жилийн дараа Дундад Иргэн Улс (ДИУ) -аар зөвшөөрүүлж Орос - Хятадын тунхаглалыг 1913.11.05 -нд гаргажээ. [Асуудал, хэрэг дээрээ, Хиагтын гэрээнээс ч өмнө шийдэгдээд дуусчихсан байж шүү дээ]

Эдгээр [анхдагч] гэрээ хэлэлцээрийн үзэл санаа ... явсаар 1915 оны 3 улсын гэрээний ул суурь болсон юм. Тусгаар биш улсын гол хот ... хичнээн ч том сайхан байлаа гээд, түүнд “нийслэл” тодотгол, үнэндээ бол хэрэггүй. Тэгэхээр, Нийслэл хүрээний он жилүүд гэхээр юм бидэнд бараг үлдсэнгүй. Нийслэл хүрээний ... нийслэл “байсан” цаг хугацаа ердөө 1 жил [1912.02.07 – 1912.11.03] ч хүрэхгүй нэн өчүүхэн ажгуу.

Хэдий ийм ч, “Нийслэл хүрээ” нэр албан бусаар “монголын автономит” –ыг устгачихаад байхад хүртэл хэрэглэгдсээр ирсэн төдийгүй, бүр улаан түүхтэй лавхан золгож байж, хожим Улаанбаатар болсон байдаг. Тиймээс энд бид, Нийслэл хүрээний он жилүүдийг, өмнө гаргасан үндэслэлээр, урагш хойш нь ялимгүй сунган [1911.11.28 – 1924.11.26] –ны хооронд байхаар авч үзлээ.

5. Нийслэл хүрээ “хот” байсан уу ... (Орчин үеийн ойлголтоор)

Чин гүрний удирдлага өөрийн харъяа [нэг] муж улсынхаа [буюу] монгол дахь засаг захиргааны төвийг анхнаасаа Улиастайд төвлөрүүлэн байршуулж, тэндээс удирдан зохицуулж эхэлсэн байдаг. Хаант оросууд ч, хожим мөн, Улиастайг монголын гол төв цэг-газар мөн гэж харж, тийшээгээ алсын хараатай “хөрөнгө оруулалт” хийж, Эрхүүгээс утсан

⁵⁵ М. Г. Торновский тэр үед Хүрээнд, консулын дэнж дээр амьдарч байсан, сүмийн ажилтан хүн. Хожим цагаантан болсон. Байлдаж явахдаа түүх тэмдэглээд байдаг эр, тайван цагт бүр ч илүү үнэн бодитой тэмдэглэсэн байж таарна. Энэ хүний заасан он сар өдөр тун баримжаатай санагддаг. Гэхдээ он цагийн “хөрвүүлэг” хэрэгтэй.

харилцаа татан “төмөр утасны хороо” -гоо байгуулаад амжсан байв. Газар зүйн байршлын “геометр төв” –ийн ойлголт ч эдгээрт мэдээж нөлөөлсөн байх. Гэвч, Их Хүрээ, Богдын хүрээ “амьд бурхан” Жэбзундамба хутагтынхаа ач буянаар, мөн, Хиагт – Хаалганы дөт замын хаялгаар, аажимхан ягуухан монголын нийгмийн улстөр, эдийн засаг, нийгэм соёлын үндсэн гол төв, монголын нөмөр нэг хот болж хувирсан ... бүр, Улиастайг гүйцэж түрүүлсэн түүхтэй. Ийнхүү, Халхын бурхан шашны төв бэхжин хөгжсөөр Халх даяарын төрийн хэргийг эрхлэх төв болжээ. \

Одоо Нийслэл хүрээний он цаг руугаа орьё. Тухайн цагийн эрх баригчид Нийслэл хүрээг, чухамхүү орчин цагийн ойлголтоор “хот мөн” гэж үзэж байв уу гэдгийг бид бас сонирхож үзсэн. Тийм ээ, Нийслэл хүрээ [өөрөө] – хот мөн байж. Мөн; гэсэн баримттай юм байна.

Баримт_7

Дотоод хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамнаас ... өвлийн сүүл сарын 20 –нд Богд хаанд өргөн айлтгасан нэгэн бичигт “... олон улсын хаадын суугаа хотыг цөм “нийслэл” нэр өргөмжлөх ёсон бүхий. Их хүрээ болбоос манай Монгол Улсын эзэн Богд хааны гэгээн залран суугаа бүгдээр бараалхан ирэх чухамхүү үндэс охь, манлай газар мөн. [Тиймийн учир] үүнээс чинагш элдэв албаны бичиг хэрэгт Нийслэл хүрээ хэмээн бичиж явбаас нийцэх явдлыг хичээнгүйлэн айлтгав” гэжээ. Богд хаан уг бичгийг хүлээж аваад “Зарлигт гуйсан ёсоор бологтун” гэж цохжээ; гэж буй.

Уг бичигт “... хааны суугаа хотыг” гэж бичсэн нь бэлээхэн дурайж байна. Яагаад ийм асуулт гарав гэхээр... Монголчууд хэзээнээсээ “хот айл”, “хот саахалт” гэж ярихдаа “хот” гэдэг ухагдахууныг нэг тийм “хөдөөний ... өргөн айлсалтын” утгаар ярьж ойлгож явж иржээ. Жишээ нь, “хот хороо” –ны “хот” бол, орчин цагийг хотжилтын “хот” –оос өөр, бараг “хашаа хороо” гэсэн шахуу үг. “Хот айл” –ын “хот” ч “хотол олны шавсан газар” –ыг хэлээгүй нь мэдээж юм. Хот айл, хот суурингийн ялгаа нь, угтаа бол хөдөө ба хотыг хооронд нь зааглаж өгүүлсэн, саланги тусдаа, бүр эсрэгцсэн ойлголт байдаг. Энд, үг давхцлын цаана утгын тэрс ялгаа оршин байна.

Харин, хааны зарлиг, холбогдох яам газрын бичигт “монголын нийслэл бол хот мөн”, улмаар “Хүрээ бол хот юм” гэсэн давхар санааг, өдгөөгийн бидний яриад байгаа “хөгжлийн төв, нийгмийн хөгжлийн охь манлай, улсын [гүрний] гал голомт” гэдэг талаас нь “ойлгуулж” зааж тодруулж өгсөн байна. Болд-илд (Догсомын Бодоо) –ийн үлдээсэн уранзохиолын өв дотор ч Их хүрээг “хот” хэмээсэн нь бий бөлгөө. Энэ бүхнээс үзэхүл, Нийслэл хүрээ нь тухайн цагийнхаа хэмжүүрээр, нийтэд хүлээн зөвшөөрөгдсөн, үнэхээр [том] хот байжүхүй.

6. Нийслэл хүрээний шүтээн

Цаг түүхийн араншин өөр өөр. Үүнийг үл өгүүлэн өгүүлэхэд, ийм том, тэр үеийн “хот гэдэг их айл” уламжлалын үүднээсээ, [заавал] шүтээнтэй байх ёстой. Үнэхээр тийм байжээ. Монгол ардын аман зохиолд,

Аман түүх_1

Далай сэцэн Шанзавтай юм
Зургаан их яамтай юм ... **яам болгон шүтээнтэй**
...

Наян тохой майдартай юм
Майдраа тойрсон хүрдтэй юм
Манай Богдын хүрээ нь болбоос
Ванданлхамын шүтээнтэй ... гэж бий.

Тухайн үед, Их Хүрээний яам болгон өөр өөрсдийн бурхныг шүтдэг байсан юм байна лээ. Дотоод хэргийн яам “Далха” бурхан шүтдэг бол Гадаадын хэргийг эрхлэх яам “Аюуш”

бурханыг, Цэргийн хэргийг захиран шийтгэгч яам “Улаан сахиуст Жамсран” бурханыг, Сангийн хамаг хэргийг захиран шийтгэгч яам “Намсрай” бурханыг тус тус шүтэн зална. Харин, Нийслэл хүрээний шүтээн ванданлам нь Балданлхам бурхан байсан ажгуу. Балданлхам бурханы нэрийг товчоор, Лхам бурхан гэдэг. Лхам бурханыг Балданлхам буюу Төгс цогт охин тэнгэр гэж нэрээр нь шууд дууддаггүй, машид хүндлэн, ванданлхам гэж залбирдаг заншилтай байсан аж.

Хууч үг_2

Нийслэл хүрээний нэг монгол эр, манж амбаны луусыг хулгайлаад тууж явтал агтчин нь мэдээд араас нь нэхэж ирэв гэнэ. Нөгөө эр хариугүй гүйцэгдэхийн даваан дээр, сандрахдаа “ээ, ванданлхам минь” гэж уулга алдтал ... араас нь хөөж явсан агтчин хятадын морь бүдрээд ... тэгээд, баригдалгүй зайлж амжсан гэх домог хүртэл байдаг. Эндээс ч харсан ... Нийслэл хүрээнд хятадуудыг үзэн ядах үзэл сэтгэлгээ нэн хүчтэй байсан нь ил харагдана.

Бид эдүгээ, Богдын Засгийн газрын бүтцэд үндэслэж, Нийслэл хүрээнд анх сан, шүүх, гадаад, дотоод ... [анхны] 5 яам байсан гээд байгаа. Гэтэл, тэр үеийн хүрээний хүмүүс 6 яамтай байсан гэж хэлдэг хэлцдэг байсан нь, дээрх “... магтаалын” хэсгээс ил байна. Эрдэнэ шанзодбын яамаа оруулж тоолоод тэгсэн байх нь.

7. Нийслэл хүрээний дарга - удирдлага (Орчин цагийн ойлголтоор)

Дундад зууны шувтарга цагийн, нилээн дээхнэ үеийн монголын түүхэнд ч “хүрээний дарга” маягийн ойлголт ухагдахуун бишгүй таардаг. Жишээ нь, 1707 онд Хүрээний хэргийг эрхлэх хамба, мөн Да ламыг бий болгож, 1723 онд Хүрээний хэргийг шийтгэх, лам, хар, шавь ... бүгдийг захирах Эрдэнэ шанзодба –д тамга олгож, түүний эрхийг өргөтгөжээ; ... г. м. –ээр өгүүлсэн байдаг.

Бүр (Өргөөг энд байнга суурьшихаас ч өмнө) 1758 онд Хүрээг харгалзах, мөн их шавь, басхүү оросын хэргийг эрхлүүлэхээр Улиастайн манж сайдын [газрын] төлөөний монгол сайд-амбаныг Хүрээнд суулгадаг болсон байна. Энэ магадтайяа, Хүрээний анхны дарга байсан байж таарах нь шиг байна. Удалгүй бас дээр нь манж сайд нэмэгдэж, яван явсаар, 1786 онд [түүний] эрхийг өргөтгөн, анхнаасаа Улиастайн сайдад хамаарагдаж байсан Халхын түшээт хан, Цэцэн хан аймгийн хэргийг [эндээс] шууд эрхлэх болгов.

Энэ үеэс Хүрээнд Халхын зүүн хоёр аймгийн жасаа сууж эхэлжээ. Хутагтын өргөөнд шанзодба гэж байсан боловч “халхын хүрээний газрын” шавийн хэргийг Түшээт хан тэргүүлэн, Халхын зүүн аймгийн ноёд тус тус [өөрөө] мэдэж байсан байна. Хүрээний “засаг захиргааны” үүх түүхийн эхлэл ерөнхийдөө нэг иймэрхүү.

Нийслэл хүрээний дарга; гэсэн энэхүү дэд бүлэгт, дурдаж буй албан тушаалтныг [орчин үеийн, өнөөдрийн] хотын захирагчийн ажил-агуулгаар авч үзэхийг хичээв. Харин хотын дарга; гэдэг ухагдахууныг нийслэл хүрээний “он цагийн явцуу хязгаар” дотор авч үзэх нь ихээхэн учир дутагдалтай. Энд хүссэн хүсээгүй түүх уламжлалыг сөхөж ярих ярих хэрэгцээ арга буюу тулгарч байгааг хэлэх нь зөв болов уу.

Хүрээнд, сүүлд, хутагтын өргөөний шанзодбын эрхийг өргөтгөж, улмаар “Шанзавын яам”-ыг бий болгов. Энэ нь, зөвхөн хүрээний лам нараар хязгаарлагдахгүй, хутагтын улам бүр олширч байсан шавь нарын хэргийг “хот хөдөөгүй” [өргөн хүрээнд] эрхлэх “нэгдсэн төв захиргаа” үүсч байгаа хэрэг байлаа.

Нийслэл хүрээний дарга-удирдлага нь [нийслэл хүрээний он жилүүдийн ихэнх хэсэгт] урьд эртийн уламжлалаа дагаад, шашны талаасаа Богд эзэн, Эрдэнэ шанзавын яам, [засаг төр талаасаа] Манж талаасаа амбан сайдын яам хэвээр байсан. Эд бол бодлого

талыг барьсан ерөнхий дээд удирдага юм. Хот хүрээ өргөжин тэлж, хүн зон нийгэмшихийн хэрээр, сүүлрүүгээ, цэрэг цагдаа, гааль, засаг захиргааны харъяа нэгж хэсэг ... нэмэн салбарлан өөрчлөгдсөөр байж.

Доорхи зураг дээр тухайн цаг үеийн монголын нийгмийн, бас Нийслэл хүрээний хамгийн том даргын дүр сүүдэрлэгдэн үлджээ. Саяхан илэрч мэдэгдсэн эл [шинэ] фотог (бусад хэд хэдэн түүхэн зургийн хамт) уншигч танаа толилуулсу.

Гүжир хамба, чин зоригт, эрдэнэ шанзодба [шанзавын яамны сайд] жүн ван [алдарт их уяач] Гончигжанцангийн Бадамдорж [сүүлд, 1919 онд] Автономит монголын Ерөнхий сайд байв. Le shanzav Badamdorj aux environs du Palais jaune, Ourga, Mongolie indépendante. Stéphane Passet, 24 juillet 1913, inv. A 3967 S, © Albert-Kahn, musée et jardins – Département des Hauts-de-Seine.

Нийслэл хүрээний он жилүүдэд Гандангийн хүр дээр, мөн-чанарын хувьд, “төр эргэсэн” нь тоймгүй олон. Тэр тоолонгоор Хүрээний засаг захиргаа [нутгийн удирдлага] –ны эрх мэдэл, төрийн эргэлтийн дийлсэн талын [гадаадын эзэрхэгчдийн] эрхшээлд орж байсныг түүхэн сурвалжууд тод харуулдаг. Үүнтэй холбогдуулж, дурдсан он цагийн хязгаар дотор хялбаршуулсан жагсаалт үйлдье. (Хүснэгт 1.)

Халхын хүрээний газарт гарсан төрийн эргэлтүүд & Нийслэл хүрээний дарга - удирдлага

(Хүснэгт 1.)

“Хүрээний газар” –т гарсан “төрийн эргэлт”-үүд	Засаг солигдох завсаруудад Их Хүрээний газрын “нутгийн” удирдлага	Тайлбар
--	---	---------

■ 1911.11.28; Богд Жэбзундамба хутагт лүндэн буулгаж "... одоо монголчууд өрх тусгаар улсаа мандуулж бусдын эрхшээлээс ангижрах цаг болсон. Тиймээс, үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тэмцлийг эрс шийдэмгий явуул" гэвэй.	Монгол дахь манжийн захиргааг Их Хүрээнээ Сань Довень¹ (амбан сайдын яам) төлөөлж байв. Автономит монголын үед шанзодба Г. Бадамдорж Ерөнхий сайд байсан. Их Хүрээний "засаг захиргааны" чиг үүрэг доорхи мяндагтнуудаар дамжин хэрэгжиж байсан болов уу. Үүнд: ■ Пунцаг - Хүрээний хамба номун хан, тунгалаг билэгт хутагт; ■ Содномдаржаа - Хүрээний дэд хамба (Дуйнхорын аймагт суудаг), номч билэгт, эрдэнэ мэргэн, чин бишрэлт хутагт; ... нар тус тус ажиллаж байв. Улмаар, хэсэгхэн хугацааны дараа эмхлэн байгуулагдсан Богдын засгийн газраас, дээрх тушаалтнуудыг, дээд үнэмлэхүй түвшиндээ, ■ Гончигжанцангийн Бадамдорж – Гүжир хамба, эрдэнэ шанзодба (Шанзавын яамны сайд), чин зоригт, жүн ван; ■ Гомбын Цэрэнчимэд - [Засгийн газрын тэргүүн], Дотоод хэргийн бүгд захиран шийтгэх яамны сайд, Да лам, чин сүжигт,чин ван; ... тус тус ерөнхий удирдлагаар чиглүүлж байсан болов уу, гэмээр байдаг. [Судлах шаардлагатай]	Богд гэгээн үйл явдалд оролцох байр сууриа нэгмөр ил болгож, улсын тусгаар тогтнолын тэмцлийн манлайлагчийн сууринд албан ёсоор ийнхүү шилжсэн нь, мөн чанартаа, төрийн эргэлт мөн байв. (Хутагтын үгийг утгачилж авав)
Нийслэл хүрээний он жилүүдэд, Богд хаант Монголын улсын "Жинхэнэ дагаж явах хууль, дүрэм" үйлчилж байв. Хууль дүрмийн хэрэгжилттэд шууд хамаатай захиргааны зохион байгуулалтын ерөнхий бүтэц нь, ■ Бүгд Ерөнхийлөн захирах зэрэг зургаан яам, Шашин төрд туслах сайдууд, Нийслэл Хүрээний Хамба Номун хан, Эрдэнэ Шанзудба, Зүүн хоёр аймгийн чуулганы дарга, Баруун хоёр аймгийн суурин жасааны гүн, түшмэд, Нийслэл Хүрээ, Маймаа хотын Монгол ба Иргэд (хятадууд) -ийн хэргийг захиран шийтгэх түшмэл Лувсанцэрэн ... нараар дамжих [маягийн] тойм төрхтэй байсныг ... жишээлж энд дурдлаа.		
■ 1912.11.03; Хаант Орос Монголын тусгаар тогтнолыг биш, Монголын автономит [хятадын гадаад монгол] –ийг зөвшөөрсөн [тийм] хэлэлцээрийг монголтой байгуулав. Гэрээнд Богдхаант Монгол Улсын 5 яамны сайд гарын үсэг зурсан.	■ Нийслэл хүрээний нутгийн удирдлагад зарчмын өөрчлөлт ороогүй, ерөнхийдээ засаглалын механизм хуучин маягаараа явж байсан бололтой. ■ Хятадаас ангижрах гэсэн монголчуудын туйлын хүсэл дээр оросууд байнга "тоглож" өөрийн байр сууриа, ялангуяа Нийслэл хүрээнд байнга бэхжүүлэхийг эрмэлзэж байв. ■ Энэ хугацаанд, Нийслэл хүрээний "нутгийн удирдлагад хамаарах" албан тушаалтнууд өөрчлөгдсөн солигдсон байх боломжтой. Хэрэв тэгсэн бол тэр нь, "төрийн чанарт гарсан өөрчлөлт" –тэй төдийлэн холбоогүй байх магадлалтай юм.	Монголын тусгаар тогтнол, хэрэг дээрээ, үгүй болж, урианхайн хязгаарыг орост алдав. Тусгаар тогтнолоо хамгаалах гээд тусгаар тогтнолоо алдаж байна. Тэгээд зогсохгүй Урианхайн хязгаарыг орост өгсөн. Үйл явдал төрийн эргэлтийн шинжтэй.
Богд хаант Монгол улсын үед манжийн хуулийн агуулгыг өөрчлөхгүйгээр хэрэглэж байсан. Мөн, шинэ дэг журмууд бий болсоор байв. Хүрээний дотроо Жибзундамба хутагтад мөргөх, жил бүр цагаан сарын арван дөрөвний Их Дүйцэнд Хүрээ сүмд хүж шатааж, эрхэм цаг жич, өргөл хүндлэл үйлдэж орон сүмд мөргөхөөр бол Эрдэнэ Шанзудбагийн яаманд мэдүүлж, Хүрээний өмнөх чөлөөгөөр арван тавны газрын цагдаа, Шавь яамны хиа нарын хяналтын дор уг мөргөлүүдийг үйлдэж, мөргөл дууссаны дараа Хүрээнээс гаргаж байхаар хуульчилсан байв. (Үүнийг, Нийслэл хүрээний газар дахь засаг захиргааны шийдвэр, хууль дүрмийн хэрэгжилийн механизмыг харуулах үүднээс оруулав)		
■ 1913.11.05 Орос - Хятадын тунхаглалыг гаргасан. Их орос манайд ашиггүй дээрх гэрээг ДИУ –тай далдуур үгсэн улам лавшруулан баталгаажуулж авсан. (Монголыг оролцуулалгүйгээр)	■ Үйл явдал монголын гадна болсон. Монголд, ялангуяа Нийслэл хүрээний захиргааны шинжтэй ажил хэргийн зохион байгуулалтад шууд нөлөөгүй байсан.	Монгол Улсын тусгаар тогтнолын асуудлыг, монгол улсыг [өөрийг нь] оролцуулалгүйгээр шийднэ гэдэг бол эзлэн түрэмгийлэхтэй эн тэнцүү үйлдэл. Товчдоо, үйл явдал төрийн эргэлтийн шинжтэй.

Халх дөрвөн аймгийн чуулганы дарга, жанжин, **Нийслэл Хүрээний Эрдэнэ Шанзудба**, Нийслэл Хүрээ, Маймай хот, Хиагтын худалдааны монгол, **иргэдийг захирах хэлтсийн түшмэл** нар, зүүн, баруун өмнө хязгаарын сайдуудаар ... дамжин засаг захиргааны чиг үүрэг хэрэгжиж байжээ.

■ 1915.05.25; Гурван улсын гэрээгээр, Богд хаант Монгол Улсын туурга тусгаар байдал үгүй болов. Их хөршүүд Монгол улсын тусгаар тогтнол, бие даасан байдалыг хязгаарлаж, автономит Монголын хилийг зөвхөн Халх дөрвөн аймаг, Ховдын хязгаараар зааглаж, монголчууд нэгдмэл нэг улс болох үйл хэргийг хэрэгжих “боломжгүй зүйл” болгосон. Хэлэлцээрээр, Барга болон Өмнөд Монгол нь автономитын гадна үлдэж, монголчууд газар нутгаа “алдсан”, алдах эрх зүйн үндэс бүрдсэн. [Хоёр хөрш монголын газар нутгийг, яг муушиг тоглож байгаа юм шиг “хэрчин идсээр” ...]	■ Энд тоочсон үр дүн, тайлбар сэлтээс харахад, Хиагтын гэрээний дараа Монголын автономитид de facto талаасаа “бие даасан улсын шинжтэй орших боломж бас ч гэж үлдсэн байсан. Тийм болохоор, Нийслэл хүрээний “захиргаа” хэрэгжүүлэх зохион байгуулалтын шинэ арга хэмжээ шаардагдаагүй. Өмнөх удирдлагын бүтэц ерөнхийдөө хэвээр үргэжилсэн; ■ Хиагтын хэлэлцээрээр, монгол дахь оросуудын байдал бэхжив. Энэ үед, Нийслэл хүрээнд суугаа оросууд нилээн [тийм] “өөртөө засах локаль эрхтэй” аж төрөх болсон байв. Жишээ нь, 1917 онд орост гарсан хувьгалыг Нийслэл хүрээний оросууд дэмжиж, Консулын байрны дэргэд жагсаал хийснийг Ерөнхий консул “өөрийн хүчээр” түүгээрээ хөөн тарааж байжээ. ■ Дашрамд тэмдэглэхэд, монголын нийгмийн улстөрийн дээд ерөнхий эрх мэдэл нь гадаадынхны гарт ээлжлэн ороод байсан ч, орон нутагт, тухайлбал, Их хүрээнд “орос захиргаа, манж – хятад захиргаа, монгол захиргаа” бие биенийхээ дотоод хэрэгт аль болохоор оролцохгүй байхыг хичээж, “зэрэгцээ олон засаг” –ууд ийнхүү параллель оршоод ирсэн Нийслэл хүрээний түүхэн “туршлага” –ыг улам бүр лавшруулан судлах хэрэгтэй байна.	Гурван улсын Хиагтын хэлэлцээр 1914.08.26-наас эхэлж он дамнан, 9 сар үр-гэлжилсэн, монголын талд хүнд хэцүү хэлэлцээр байсан. Тусгаар улс хятадын автономит болж хувирч байгаагаараа үйл явдал төрийн эргэлтийн шинжтэй. Хэдий тийм ч гэрээнд бас зарим ололт байсан. Автонимт Монголын дотоод хэрэгт Хятад, Оросын зүгээс оролцохгүй байхаар тогтсон, бас, төдийгүй эзэн хаан, засгийн газар, нутаг дэвсгэр, хил хязгаар, цэрэг зэргийг хэвээр байлгах болжээ. Мөн Хятад иргэдийг олноор суурьшуулахгүй байх, байх, олон улстай худалдаа үйлдвэрийн хэргээр харилцах бүрэн эрхтэй байв.
--	--	---

Нийслэл хүрээний засаг захиргааны удирдлагын тогтолцоо (зохион байгуулалтын бүтэц) -г зарим талаар тодруулах [нэгэн жагсаалт]

- Сайдууд таны яаман ... \
- Живзундамба хутагтын сан
- Эрдэн итгэмжит сүмийн газар
- Эрдэнэ Шанзудбын яам
- Хамба Номун хан (газар)
- Дэд лам (газар)
- Эрдэнэ Шанзудба (газар)
- Дүйнхэр хутагт (газар)
- Цорж (газар)
- Да лам (газар)
- Хүрээнд суух Ялгуусан хутагт Номун хан
- Гучин аймгийн гэсгүй нарын газар
- Хүрээн бүхий Түшээт хан, Сэцэн хан хоёр аймгийн суурин жасааны газар
- Баруун хоёр аймгийн хэрмэлийг захирах жасааны газар
- Хүрээнд суух ван Цэрэнбаавайн дэргэдэх ... [тодорхойгүй]
- Вангай аймгийн газар ... гэх мэт.

■ 1919.11.22; Хятадын генерал Сю Шв-жан Монголын автономит засгийг устгасныг албан ёсоор зарлав.	■ ДИУ –ын төрийн бодлого монголын нутаг дээр бүрэн утгаараа хэрэгжиж, ялангуяа Нийслэл хүрээний “захиргаа” хятадуудын мэдэлд шилжив. [Орос, Хятадын цэргийн монголд оруулахгүй; гэсэн 3 улсын гэрээний “өндөр үнэ төлж” оруулсан заалт “хууран мэхлэлт” байсан нь ил болов] ■ Нийслэл хүрээний байдал монголчуудын хувьд нэн хөөрхийлэлтэй болж, ... бүр Хүрээг “монголчуудаас эгнэгт цэвэрлэх”, “цагаан сарыг нь улаан сар болгож” хүн зоныг нь хядах “Хүрээний их аллага” хэрэгжих магадлалтай болж ирсэн “аман түүх” бий. Юун нийслэл хүрээний [монгол] дарга ...?! гэмээр цаг ирсэн. ■ Хэдий тийм ч Нийслэл хүрээний “уламжлалт засаг, удирдлага” –ууд өдөр тутмын ажил чиг үүргээ [өөрийн дотоодод] хэрэгжүүлсээр байжээ.	Энэ нь, орос оронд “октябрийн” гэх хувьсгал, иргэний дайн гарч, “гадаад монголыг 2 талаас булаацалдах хвч” –ний харьцаанд “өөрт нь ашигтай” өөрчлөлт гарсныг хятадын тал шийдэмгий ашиглаж “санасандаа хүрсэн” хэрэг байлаа. Монголын “ор нэрийн төдий” тусгаар тогтнол үгүй болов. [Үйл явдал, монголын талд, төрийн эргэлтээс ч хол давсан хүнд уршигтай байв]
■ 1921.02.03 Нийслэл хүрээнд оросын цагаан цэрэг зөвшөөрөлгүй орж ирэв. Азийн морин дивизийн командлагч, генерал барон Унгерн Штернберг Нийслэл Хүрээг хятадын цэргээс чөлөөлөв.	■ Л. Сипайло - Нийслэл хүрээний комендант (зартай харгис этгээд) ■ Да лам Дашжав - Нийслэл хүрээний Эрдэнэ шанзодба (шавийн шанзодба) ■ Нийслэл хүрээнд дэх оросуудын “нэгэнт үүсч бий болчихоод байсан улаан талыг талархагч дотоод бичил засаг” бас [давхар] унасан. 1919 он гэхэд, Нийслэл хүрээнд оросын худалдааны томоохон пүүс 50 гаруй, мөн 3 мянган орос иргэн амьдарч байжээ.	Улмаар Богдыг хааныг эрдэнийн сууринд нь дахин залж, түүний Засгийн газрыг “хуучин ёсоор” нь байгуулж ... хаант Монгол Улсыг мандуулав. Монгол дахь хятадын засаг бүрэн унав. Энэ монголын түүхийн санамсаргүй том үйл явдал, чухамдаа төрийн эргэлтээс ч давсан түүхэн эргэлт байлаа.
■ 1921.7.06 Нийслэл хүрээнд оросын улаан цэрэг “цагантиг хөөх халхавч нэрээр” орж ирэв. “Монголд одоо ямар ч цагаантан байхгүй, тэд бүрэн арилсан. Та нар наашаагаа Нийслэл хүрээ рүү битгий ир, цаашаа даруй буц” гэж Богд хаан хил давсан улаантнуудын өөдөөс уургын улаагаар удаа дараа элч илгээсэн, “нэмэр болоогүй” ... тэгээд “толгойтын даваан дээр” арга буюу албаны хүнээр “утгуулсан” байна.	■ Нийслэл хүрээний комендантаар Харти Хануков - (Догшин ноён, номун хутагт Дамбийжанцанг устгасан, нэрээ нуусан зартай чекист), өөрчилсөн нэр нь – Итрах Вокунаев) ажиллав. ■ Ардын засгийн газар 1922 оноос нутгийн захиргаадыг өөрчлөн шинэчлэх ажлыг эхэлж 1923.3.23 –нд “Монгол улсын нутгийн захиргааны дүрэм” –ийг баталжээ. Ийнхүү, “Нийслэл хүрээний захиргаа” бий болов. 1921-1924 онд Нийслэлийн хүрээний бүхий л хэргийг Дотоод явдлын яам эрхэлж байсан ба Нийслэл хүрээг хөгжлийн бодлогыг Ардын засгийн газраас тодорхойлж байжээ.	Монголыг булаацалдсан орос хятадын он удаан жилийн тэмцлийн сүүлчийн шийдвэрлэх шатанд “хойд хөрш” ийнхүү ялав. Монголд төр эргэж, засаг шилжив ... “улаан түүх” эхэллээ.

* * *

Баримт_11

1922.5.12, [Нийслэл хүрээнд ... дараагийн **төрийн эргэлт** ойрхон байсан тухай]

Манжуурыг эрхшээсэн хятадын генерал, “монголыг тохинуулах дээд комиссар” Жан Зо-лин дорнод хятадын төмөр замаас оросуудыг хөөх бодлого барьж байлаа. “Хаант засгийн төлөө үзэлтэн” тэрбээр, монголыг, хятадын салшгүй хэсэг байх ёстой гэж үзэж ... ийм нэгэн захиаг төв засгийн газартаа илгээж байжээ. Үүнд:

- Оросын засгийн газар монголд цэрэг оруулахдаа, цагаантныг хөөж тэнд дэг журам тогтоогоод, хот [Их хүрээ] –ыг хятадын талд буцааж өгнө гэсэн ... одоо янз

бүрийн шалтгаан дурдаад буцааж өгөхгүй байна. Энэ бол шударга бус явдал. Тагнуудын мэдээнээс үзэхэд, оросууд цэргээ гаргахын оронд улам бүр шинэ анги нэгтгэлүүдийг нэмж Өргөө рүү илгээсээр байна. Тэднийг монголоос сайн дураар явна гэж найдах хэрэггүй боллоо. Тиймээс, би оросын түрэмгийлэгчдийг цэргийн хүчээр монголоос хөөн гаргахаар шийдээд байна. Монгол руу цэрэг илгээхэд 5 сая долл. хэрэгтэй ... 3 –ыг нь би өөрөө гаргана, үлдэх хэсгийг Засгийн газар ирүүлэх ёстой. Хэрвээ, төв засгийн газар эс хөдөлбөл, монголыг алдсан хариуцлагыг би хүлээхгүй шүү ... гэжээ.

- Дээрх мэдэгдэл хэрэгжих бүрэн бололцоотой байсан бөгөөд энийг сайтар ойлгож байсан оросууд “дипломат аргаар байлдаж”, 1924.5.31 –нд “гадаад монгол нь хятадын салшгүй бүрэлдэхүүн хэсэг мөн, ДИУ нь Гадаад Монголыг эзэн мэдэх бүрэн эрхтэй “ гэсэн заалт бүхий хэлэлцээрийг хятадын талтай “монгол хэлэлцүүлгээр” байгуулж байв. Гэвч ... эцсийн дүндээ асуудал оросын талд ашигтайгаар шийдэгдэж, “монголыг орос эзэлсэн” хэвээр үлдсэн юм.

* * *

Нэмэлт тайлбар:

- [Хүрээнд төдийгүй монгол даяар үнэмлэхүй эрхтэй] Хүрээний манж [амбан] сайд [Сан До-вень, Чен-И, Сюй Шу-жан, (дахиад Чен-И), тэгээд, Богд хаант Монгол Улсын зарлигаар тохоогдсон сайд, “улсыг мандуулагч их баатар жанжин”, “ханы зэрэгт үе улирах дархан хошой чин ван”, Азийн морин дивизийн Ерөнхий командлагч, дэслэгч генерал, **барон** Роман Феодорович **Унгерн** – Штернберг фрейхер фон Пильхен – Пильхау] ч [дамаар] Их хүрээ, **Нийслэл хүрээний дарга** эрхлэгч мөн байх бололцоотой. Барон Унгерний дараа энэ буухиаг **Харти Хануков** авдаг. Удалгүй **Яков Блюмкин** Нийслэл хүрээнд ирээд Х. Хануковыг Улиастайн комендантаар хөөж зайлуулаад өөрөө Нийслэл хүрээний комендант⁵⁶ болсон байна. Энд бид, зэрэг тушаалыг харж явцууралгүй, үйл ажиллагааны тогтсон ерөнхий ойлголт жишгээр, зөв арга зүйгээр хандах хэрэгтэй мэт. 1921 оны хавар Нийслэл хүрээнд дэг журам тогтоож, “өндөр хог” –ийг ... өөр бусад газрын хог новшыг ч өөрөө хянан цэвэрлүүлж, хүрээний золбин нохдыг устгасан [устгуулсан] хүн бол, чухамхүү энэ, генерал Барон Унгерн билээ.
- Хүрээний комендантаар ажилласан Харти Хануковыг зарим түүхчид хотын дарга байсан гэдэг. Тийм ээ, хотын комендант гэдэг бол зөвхөн гагц цагдаагийн дарга байгаагүй, их хотын чухам хаана юу байгуулах байрлуулахаа, бүр, хэнийг алах аврахаа бүгдийг өөрөө мэдэж шийддэг, үнэмлэхүй эрхтэй албан тушаалтан. Харин улаан комендантаг хотын даргаар тооцсон атлаа цагаан комендантаг “авч хэлцэлгүй орхисон” нь [жаахан] ойлгомжгүй явдал юм.
- Нийслэл хүрээ 2 үндсэн хэсэгтэй байсан. “Хүрээний шанзодба” –ийн алба тушаалаас гадна, өмнө дурдсан “**Нийслэл Хүрээ, Маймаа хотын Монгол ба Иргэд** (хятадууд) -ийн хэргийг захиран шийтгэх түшмэл” бол монгол талаасаа [одоогийнхоор] хотын дарга; -тай “ойртохоор хэмжээний” албан тушаал байсан байж мэдэхээр санагддаг. Энэ алба тушаал дээр ажиллаж байсан хүмүүсийн нэрийг тодруулах хэрэгтэй болов уу.

8. Нийслэл хүрээний цэрэг (Хүрээ цэрэг)

Монголын үндэсний эрх чөлөөний төлөө хөдөлгөөний амжилтыг батжуулсан гахай жил [1910] –ийн үндэсний хувьсгал нь он удаан жилийн тэмцлийн эцсийн үр дүн юм. Аливаа

⁵⁶ http://www.beljews.info/ru/article_ungern.php

хувьсгал тэмцэл зэр зэвсэггүйгээр, цэрэг цуухгүйгээр бүтдэггүй билээ. Их Хүрээний Богдын ордонд, бүр 1907 онд зэвсэг нууж нөөцөлж байсан баримт хүртэл бий аж. Манж Дай Чин улсаас салахын тулд монголчуудад юун түрүүн “байлдах” цэрэг хэрэгтэй ... тэрхүү цэргийг ч Их Хүрээнээ яаж ийгээд “босгосон” байдаг.

Цэрэг босгох гэдэг хэллэг энд “арми бүрдүүлэх” гэсэн утгатайг уншигч абугай анхаарах биз ээ. Манжийн хууль үйлчилж байгаа эрхзүйн орчинд, Их Хүрээнд, манжийн төрийн эсрэг тэмцэх цэргийг байгуулна гэдэг бол нэн хүнд, амаргүй даалгавар. Эл асуудлыг Их хүрээнээ хэн хэрхэн яаж шийдсэнийг харъя.

Хятадад дотоодын самуун дэгдсэнийг [хэдүйнэ] сонссон монголын удирдагчид, Нийслэл Хүрээнээ Чин династийн захиргааг түлхэн унагаах “далд нууц” сэдлээр ... цэрэг босгохоор шийдэв. Тэгээд, манжийн амбан Сан До-вень сайдад мэдэгдэл хүргүүлжээ. Тэнд дурдахдаа,

- “Манай Халхын монголчууд Чин улсын хишиг буяныг 200 гаруй жил бишгүйдээ хүртэв. Манжийн хаандаа туслах цаг ирлээ. Бид зүгээр хараад сууж төвдөхгүй. Иймийн учир, манай Богд Жибзундамба хутагт халх 4 аймгаасаа тус бүр 1000, нийт 4000 мянган морьт цэрэг татаж ... улмаар Бээжин орж, Дай Чин улсын эзэн хааныг хамгаалахаар шийдсэн тул [бидэнд] цалин, хэрэглэл, буу зэвсгийг [хүний] тоо ёсоор олгоно уу” гэжээ.

Цэрэг татлага нэгэнт эхэлсэн огноо нь [1911.11.28] бөгөөд [хожмын] “их цэрэг” –ийн цөм нь Түшээт хан аймгийн жанжин, Эрдэнэ дайчин хошой чин ван, хан Мижиддоржийн Ханддоржийн шууд мэдэлд байгаа хошуудын цэрэг байв.

Нийслэл хүрээний нэрийн тухай өгүүлсэн өмнөх [нэг] дэд гарчигт бид, Их Хүрээг бас Халхын Түшээт хан аймгийн хүрээ; гэдэг байсан тухай дурдсан. Их Хүрээ нь [давхар] Түшээт хан аймгийн хүрээ байсан учраас л энд, чин ван М. Хандоржийн мэдлийн “хуучин [манжийн] цэрэг” бас байсан болтой байгаа юм.

Манжийн амбаныг хөөхөд ашиглах [тэр] зэр зэвсгийг, манжийн амбанаас өөрөөс нь нэхээд шаардаад зогсож байна гэдэг бол монголчууд бидний “эрх чөлөөний төлөөх тэмцлийн тэмүүлэл, сэтгэл зүй тэр үед ямар их агуу” байсныг харуулах гайхамшигт нотолгоо юм. Энэ бол бахархал.

Зэвсэг шаардсан мэдэгдлийн хариуд Их Хүрээний манж амбан “Их Хүрээний монгол сайдтай уулзъя гэжээ. Гэтэл монгол сайд элдэв шалтаг хэлээд уулзсангүй. Сан До амбан учраа сайн олохгүй сандарч байв. Тэгтэл, хэдэн монгол лам, ноёд “Бид, Богд Жибзундамба хутагтын зарлигаар ирлээ” хэмээн, Сан До-вень сайдад очиж, “... зэр зэвсэг мэдүүлсэн манай өргөдлийн хариуг одоо болтол тушаасангүйг үзвээс [танай тал] “зөвшөөрөхөд бэрх” гэж татгалзжээ. Тэгэхээр, Чин гүрний явдал бидэнд хамаагүй болсон байна. [Тиймээс] монголчууд бид бүх газар орноо өөрсдөө хамгаалж, бүрэн эрхт ИХ МОНГОЛ улсаан байгуулж, Богд Жибзундамба хутагтыг улсын эзэн хаанаар өргөмжлөхөөр тогтов” гэсэн байна. Тэгээд түүнд ультиматум тулгав. “Манж - амбан сайд Сан До та өөрийн албаны харъяат хүмүүсээ авч, манай монголын өртөө улааг хэрэглэн, маргааш өглөө гэхэд эндээс зайл, 3 хоногийн дотор Монгол Улсын дархан хил дотроос гадагш гарч арилсан байх ёстой” гэж эрс шийдэмгий анхааруулсан байна. Энэ бүрэн ёсоор болсоныг бид мэднэ.

Их Хүрээн дэх Чин улсын захиргааны эсрэг зэвсэгт бослого [ямар нэг хэмжээгээр] боломжтой байсан хэдий ч, эрх чөлөөний тэмцлийг удирдан зохион байгуулагчид ... шууд зэвсэг хэрэглэхийг урьтал болгоогүй аж. Энэний дараа 1-2 хоног өнгөрөхөд Их Хүрээний ойрхи хошуудаас мөн 500 гаран цэрэг нэмж цугларчээ. Цахаргүйгээр цэрэг босдоггүй, цаазгүйгээр улс босдоггүй; гэсэн үг хүртэл байдаг. Хүрээний цэрэг, харин ч амархан босчээ.

Хүрээ цэрэг буюу Хүрээний цэрэг. Тэд бүгд “товь” малгай өмсчээ.

Хатагтай Гуулийн 1910 онд авсан “Богдын цэрэг” гэдэг зураг. Гэхдээ, эд бол “цэрэг” биш “тусгайгийнхан”, өөрөөр хэлбэл, “хааны хамгаалалтын албаныхан”, түвдүүд байх магадлалтай

Богд хаант Монгол улсыг өвөрмонголчууд маань баатарлагаар хамгаалж дэмжсэн. “Хоёр хөнгөн их буунаас өөр гавьтай зэвсэггүй, 32 шилдэг баатраар удирдуулсан морин цэргийн түмт хятад цэргийг байнга давамгайлж, Цахар, Шилийн голыг бүрэн чөлөөлж, монголд нэгдээгүй байсныг нь нэгтгэж, зарим газраар Цагаан хэрэм хүрч, 58 удаа тулалдаж ... Хөх хотын төлөөх байлдаанд ялаагүй ч, ахин дайрч авах санаатай байсан ч их гүрнүүд дипломат аргаар элдвээр саад хийж ... амжилтын буухиаг зогсоосон байдаг” гэж түүхч Чулуундоржийн Мөнхбаяр тэмдэглэсэн байна.

Хүрээ цэрэг -ийн [нэг] дарга, Богд Жибзундамба хутагт хааны торгон цэргийн захирагч, ван **Энхбилэгийн Тогтох** (1863 - 1921)

Өвөрмонголын Горлосын хошууны дайчин “цэрэг”, тайж Энхбилэгийн Тогтохыг Нийслэл Хүрээнд тэмцэн ирэхэд нь, түүнийг үндэстний баатрын ёсоор угтаж, Богд хаант Монгол Улсын зоригт баатар цол олгож, цэргийн яамны албан тушаал, хашаа байшин өгөн, ар гэрийг нь авчруулж, гүн хүндэтгэж байв. (Энэ хүнтэй холбоотой мэдээ хойно дахин гарах тул зориуд энд сонгон жишээ татсан болно)

Монголыг хятадаас салах үед анх татсан цэргийг Хүрээ цэрэг, Хүрээний цэрэг гэдэг байж. Тэдэнд улсын сангаас сард 9 янчааны цалин өгнө. Сүүлд нэмж дайчлагдсан цэргийг “хөдөөний цэрэг” гэж ялган нэрлэдэг байв. Хүрээ цэргийг өвөрмонголд очихоор нь “Богдын цэрэг” хэмээн ихэд хүндэтгэн үзнэ. 1912 оны 2 сард Хүрээний цэрэг Шар хад ... зэрэг газарт хот хөдөөгөөрөө ялгаран хуарагнана. Удалгүй Хужирбуланд [Хүрээний] цэргийн [орос багштай] сургууль нээгдэв. Монгол Оросын хэлэлцээр (1912.11.03) -ийн дагуу оросын 17 офицер, 42 бага дарга нар монголын 2000 цэргийг сургаж эхэлсэн. Богд хааны шадар цэргийн хороо байгуулагдсан.

Хүрээний цэрэг сахилга муу, боловсролгүй боловч, түүний дотоод дэг, зохион байгуулалтын бүтэц нь Чингэсийн морин цэргийн аравтын системтэй нийцэж байсан. Арван цэргийг нэг нь даргална, дарга биш 9 –ийг нь хуягласан цэрэг гэнэ. Эр бүр 2 морьтой. Тавин цэрэг нь нэг анги, 100-200 цэрэг нь нэг хороо болно. Хэрэглэх зэвсэг нь оросуудаас өгсөн винтов буу, бярдаан байв. Цэргийн насны хязгаар бараг манжийн үеийнхээрээ байсан. Манжийн

үед, цэргийн албанд албанд 16 – 60 насны эрчүүлийг шаардлагатай бол татдаг байсан, гэдэг. Цэргүүд их оргоно. Цэргийн хоол муу, захын хамгийн хямд махыг тэдэнд зориулж авдаг байв.

1919 оны намар автономитыг устгах гамин цэргүүд жинчдийн дүрээр Их Хүрээнд ирж Хужирбуланд байрлан, монгол цэргүүд Цагаан хуаран руу шилжжээ. 1913 онд монгол цэргийн дагаж мөрдөх 23 зүйл бүхий дүрэм гарав. Монголын цэрэг барих сайн зэвсэггүй, байлдах сайн мэргэжилгүй боловч эх орноо тусгаар тогтноулах их үйлсэд гавъяатай зүтгэн, хил хязгаарт ямар ч дайсантай тулалдавч ямагт дийлж ирдэг байсан; гэдэг.

Богд хаант Монгол Улсын үед монгол эх орныхоо газар нутгийг харийннаас хамгаалах өргөтгөх, эх нутгаа батлан хамгаалах үйлсэд хүрээ цэрэг хүчин зүтгэж олон гавъяа байгуулсан нь түүх домог болон одоо ч яригдсаар байна.

Хүрээлээд ирсэн Жодовоо амбан
Хүрээний цэрэгт баригдаад одов оо хө
Хүнээр баярхсан гамингийн ноёдууд
“Хүрд нь буруудаад” цохигдоод буцав аа хө ...

... гэж дариганга ардын дуунд гардаг. Даригангын төлөө байлдаж гавъяа байгуулж явсан гүн Бавуужав бол Богд хаант Монгол Улсын “101 улсын баатрын” нэг, “жинхэнэ” хүрээ цэрэг байсан. Хамгийн эмгэнэлтэй нь, сүүлдээ, оросын хятадын нөлөө дарамт, монголчууд бие биенийхээ ач тус аврал энэрэлийг мэддэггүйн харгайгаар, хамгийн гол нь [мөнөөх] 3 улсын гэрээний дагалдах уршигаар, хүрээ цэрэг энэхүү Бавуужав баатартайгаа [хүрээ цэрэгтэйгээ] байлдаж шившиг болсон. Иргэний дайн.

Богд хаант Монгол Улсын үе улиран улсад туслагч, харчин гүн, шударга баатар Бавуужав нь Хубилай сэцэн хааны удам бөгөөд Өвөрмонголын Зостын чуулганы түмэд зүүн гарын монголжин хошууны хүн байв. Удалгүй, Улсын Зүүн өмнөд хязгаарын монголчуудыг төвшитгөн тохинуулах түшмэл [бөгөөд] цэргийг ерөнхийлэн захирах сайд болсон, түшээ гүн Бавуужав 1911 онд Монгол Улс тусгаар тогтнолоо сэргээхэд хамгийн түрүүнд 200 цэргээ дагуулж ирэн хүчээ өгч, өмнөд хилээр болсон олон байлдаанд оройлон тулалдаж гавъяа байгуулсан чин шударгуу дайчин эр юм.

Өвөрмонголоос монгол эх орныхоо гал голомтыг зорин хүчээ өгөхөөр зориг шулуудан тэмцэн тэмүүлж ирсэн цэрэг болгоныг, цөмийг нь энэхүү Бавуужав баатарт хураан захируулж байв. Ингэсээр удалгүй, зөвхөн гүн Бавуужавын цэргийн тоо 2000 хол давж, туурга тусгаар монголын батлан хамгаалахын нэгэн том цохилтын хүч болон өсч бэхэжсэн байдаг. Гэвч тэднийгээ бид “та нар одоо хэрэггүй” гэж нэг л өдөр хөөв. Хиагтын гэрээний үр дагавар юм. Хятадын дайсан болж хэдийнээ амжсан хөөрхий тэдэнд буцах газар үнэндээ байгаагүй. Монгол авна гээд авсангүй, хятад хэзээ ч авахгүй. Түшээ гүн Бавуужавын цэрэг “бид гэрээсээ хаашаа ч явахгүй” гэж уллав. Зөв шүү дээ. Нижгээд хүн бүрт 100 цөлхөөв өгч аргадан хууран ... хүйтэн сэтгэлээр түлхэн хөөхөд ихэд гомдсон тэд хорсон хилэгнэж, замдаа таарсан зарим газрыг заналхийлж ... уурсан дээрэмдэв, улмаар, дотоодын дайсан болов. Монголд иргэний дайн ингэж эхэлсэн юм. Монголчууд шударга баатартаан дэндүү муухай шударга бус хандсан байгаа биз. Ёстой л эмгэнэн гашуудмаар, уучлалт гуймаар ...

Монголын хүрээ цэрэг, ялангуяа хятадыг айлгасан цохилтын их том хүч болоод байсныг харийнхан ийнхүү “бодлогын хүчээр” бутарган сарниулжээ. Их гүрнүүд ингэж, бидний газар нутгийг нь хуйвалдан булаагаад зогсохгүй, ахан дүүсийг хооронд нь алалцуулж хүртэл амжсан байна. 1912, 1915, 1921 онд монголд удаа дараа төр эргэсэний хорт үр дагавар, дам нотолгоо ийм маягаар илэрсэн жишээ түүхэнд, даанч дэндүү олоон. “Засаг төрийн хэргийг амьд хүмүүн хөдөлгөдөг [бол түүний удамшиж] тогтсон уг суурь нь нэгэн

биеийг үл огоорон зүтгэсээр үхэж үрэгдэж ... “эрэлхэгээр дууссан” үндэсний баатруудын яс чөмгөн дээр тогтдог” —оос хойш одоо яаяан гэхэв дээ.

9. Нийслэл хүрээний шорон

Нийслэл хүрээнд гадна дотны нийлсэн олон шорон байв. Барон Унгерн Нийслэл хүрээг хятадуудаас чөлөөлмөгцөө хятадын шоронд хоригдож байсан Дүйнхорын да лам Пунцагдорж, гүн Жамьян, гүн Гомбо-Идшин ... нарын 11 хүнийг суллаав. Мөн, Шүүх яамны их гянданд хоригдсон орос, буриад, монгол олон хүнийг суллахад тэд цөм “ура” гэж хашгиралдсан, харин тэдэнтэй хамт хоригдож байсан Богд хаант Монгол Улсын манлай баатар [баатруудын баатар] ван Ж. Дамдинсүрэн тэр газраа бие барсан байв; гэж Магсар хурц тэмдэглэн үлдээжээ.

Дээрхээс болон мөн бусад⁵⁷ сурвалжаас үзэхэд, Нийслэл хүрээнд тэр үед 1) хятадын шоронд, 2) шүүх яамны их гяндад, 3) хятадын цэргийн [цагаан] хуаран дахь шоронд ... гээд өөр бусад газруудад ч хэрэгтнийг олноор хорьдог байцаадаг байсан байна.

Хятадын шоронд тэр үед орсуудыг олноор нь хорьж байж. Хорих байр нь [өвөл] галгүй хүйтэн амбаар маягийн юм байсныг харсан хүмүүс хожим дурсан бичсэн байдаг. Хятадуудад өөр “дулаан” галлагаатай шорон ч байсан нь бас тодорхой байгаа. Яагаад гэхээр, “хоригдлуудыг дулаан шорон руу шилжүүлэх хүсэлт талаар болсон тухай” болон, мөн монголын шоронд мөглөнд сэгсийсэн үстэй унтарсан харцтай эмэгтэй хүн дуугүйхэн гөлрөн байхыг үзэж харсан хүний бичиж үлдээсэн дурсамж сэлт бас нэг газар таарч байсан юм.

Нийслэл хүрээг гамингаас чөлөөлсний дараа Хүрээний “комендантын [орос] газар” бий болсон. Тэр байгууллага тухан үеийн хэмжүүрээр нилээн том байшинд орсон. Хоёр давхар байшин байсан гэж цагаантнуудын дурдатгалд өгүүлжээ. Тэрхүү тэрхүү комендантын газрын байшингийн подваль ч мөн л шоронгийн үүрэгтэй хүн байцаадаг цээрлүүлдэг газар байв.

Их Хүрээний [нэг] шорон. Бат гүн ... хатуу дэглэмтэй дотроо ийм мөнлөнтэй байсан гэдэг. Зургийг мөн Гулл 1910 онд авчээ. Тэрээр авсан энэ зурагтаа “Хөөрхий энэ хүмүүс үхэн үхтлээ эндээс гарахгүй ...” гэсэн тайлбар зүүсэн байв.

⁵⁷ К. И. Лаврентьев, “Өргөөг эзэлсэн тухай”, Харбин, 1925;

Цагаантан явсан К. И. Лаврентьевийн дурсамжид “... 1921 оны өвөл юмсан. Хятадын шорон цагаан хуаранд байсан. [Нэг өдөр] шоронгоос суллагдсан бөөн оросууд бидэн дээр хүрч ирлээ. Тэднийг харахад нүд хальтирмаар. Эцэж тураад яс арьс болсон тэдний өмссөн хувцас нь, ёстой л, нэг муу навтас төдийхөн, дүр төрх нь хүн аймаар, булш бунханаас ухаад гаргаад ирсэн мэт байв. Тэд бүтэн хэдэн сар нарны гэрэл огт үзээгүй ажээ. Суллагдсан хоригдлуудыг харсан цэргийн дарга И. И. Никитин ухаан балартаж унасан” гэж бичжээ.

Нийслэл хүрээн дэх хятадын гэлтгүй олон шоронд монголчуудыг эрүүдэн байцаасаар алж үхүүлэх явдал элбэг тохиодог байж. Хятадууд эрүү шүүлтийн доорхи аргуудыг хэрэглэнэ. Үүнд:

- Хумсны завсраар хулс шаах;
- Хооронд нь 10 орчим хормын завсарлага авч ... нийтдээ 300 удаа банздах;
- Жижиг лаазанд хулгана барьж хийгээд хүний гэдсэн дээр амсарыг нь доош харуулж тавина. Тэгээд саваа дээрээс нь халаахад амь тэмцсэн олби оготно аврагдах зөнгөөрөө арьс хүний махыг урж тасдана;
- Хүний шээсний сүв рүү адууны дэл сүүлний хялгас шургуулна;

Монгол харгалзагчтай монгол шоронгийн талаар орос эх сурвалжид ийн бичсэн нь бий: “... Харгалзагч “хорин хоёр” гэж хашгирсаар хаалгыг хагас онгойлгон модон хөнөгтэй ус, жижиг ууттай хуурсан гурил авч орж ирэв. Тэр гурлыг усаар зуурч иднэ. Шингэхээн жонхуу болно. Бид өдөр бүр ийм л хоол иддэг байсан” гэжүхүй.

10. Нийслэл Хүрээ – “Нийлсэн түүх” –ийн зангилаа газар мөн.

Эл бяцхан бичвэрээ бид “Улаан түүх” –ийн босгон дээрх Богдын хүрээ (Нийслэл хүрээ нь нийлсэн түүхийн зангилаат газар мөн) гэж нэрлэсэн нь учиртай. Олноо өргөгдсөн он жилүүдийн Нийслэл Хүрээ өөрөө самуунт цагийн хөл үймээний газар төдийгүй, монголын 2 талаас ирж нийлсэн, орос хятадыг холбосон их замын уулзвар цэг байв. Нэг үгээр хэлбэл, тухайн цагийн, ялангуяа гадаад монгол нь геополитикийн үүнээсээ дэлхийн бодлогын анхааралд өртөхгүй байхын аргагүй [нэг] түшиц газар байжээ. Тиймээс, энд, монголд, чухамдаа Нийслэл хүрээнд, тухайн бүс нутагт оршин байгаа бүх талуудын эрх ашиг мөргөлдсөн юм. Товчхоноор хэлэхэд, Нийслэл хүрээнд, “дэлгэсэн тэрлэг шиг ... дээдсийн минь үлдээсэн нутаг” –ийг орос хятад хэмээх хоёр айхтар улс ... олз–ашиг хэмээн үзэж, олхиогүй муухайгаар булаацалдсан байдаг юм. Онцлог нь бид тэсээд үлдсэн. Тэгэхээр ...

Нийслэл хүрээ нь, монголын түүхийн гээд зогсохгүй ... оросын түүхийн, хятадын түүхийн, цагаантны хөдөлгөөний түүхийн, коминтерны улаан түүхийн ... гээд олон олон түүхийн их давхцлын цэг мөн юм. Эдгээр түүхийн дотор түүх гэж үзэхийн аргагүй болтлоо гуйвж гажуудсан нь гагц “улаан түүх” бөлгөө. Нийслэл хүрээний он жилүүд нь, олноо өргөгдсөний анхдугаар оноос манай анхдугаар үндсэн хууль батлагдсан – 1924 оны шувтаргыг хүртэл үргэлжилсэн гэж үзвэл, нийт хугацааны бараг $\frac{1}{3}$ нь буюу 1920–1924 он хүртэлх сүүл хэсэг нь улаан түүхэд хамаараад явчихдаг.

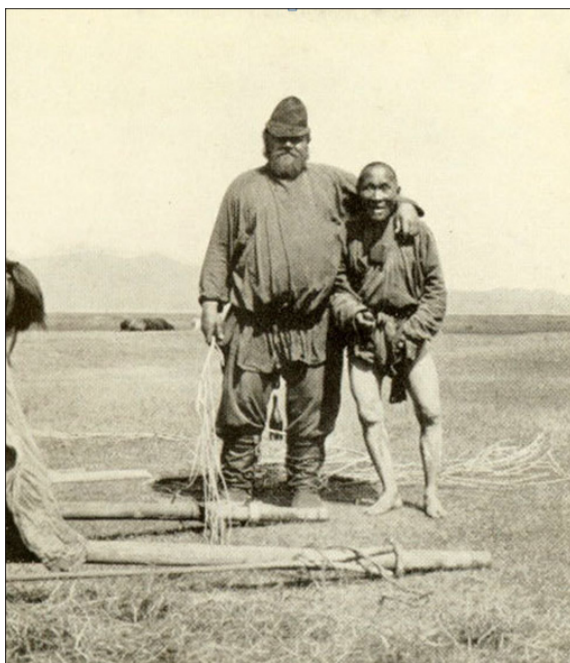
Нийслэл хүрээний аж амьдралын “үнэн гуйвсан байх өндөр магадлалтай” энэ хэсгийг бид төдийлэн сонирхоогүй орхисоноо хэлэх нь зөв болов уу. Манай зарим түүхчид ч, ялангуяа манай шинэ үеийнхэн улаан түүхийг чухамхүү тэгж үздэг. Эрдэмтэн Ч. Дашдаваагийн “Улаан түүх” гэдэг ном хүртэл бий билээ. Тийм учраас, бид нийтлэлийнхээ гарчгийг “улаан түүхийн босгон дээр ...” гэж тодотгосон болно.

Улаан түүх яахаараа [тийм] худал байдаг вэ гэхээр – үзэл сурталжсан учраас. Үгүй дээ л, улаан түүхэнд түүхэн нэг хүний нэр түмэн янзаар өөрчлөгдөөд байдаг ... эзнийг нь нууж байгаа ухаантай юм. Жишээ нь, бидний өмнө нэрийг нь нэгтгээ дурдаад өнгөрсөн,

улаан цэргийн дарга, хүрээний комендант Харти Хануковын нэр гэнэтхэн Итрах Вокунаев болоод хувирчихна. Итрах –ыг тонгоруулахаар Харти болдог, Вокунаевыг тонгоруулахаар [бараг] Хануков гардаг. Түүнд өөр х нэр бий; хэмээмой. Мөн, жишээ нь, Д. Сүхбаатарын 1921 оны [дугаар - №2] тушаалыг аваад үзье. Тэнд, нэгдүгээр гарын үсгийг Эрдэнэдорж гэдэг хүн зурсан байдаг. Хаанаас юун огт дуулдаагүй хүн гэнэт гараад ирэв гэхээр монгол нэр зүүсэн орос хүн болж таардаг юм ... гэх мэт. Улаан түүхээс авах тун ховор доо.

Тэгэхэд хаа очиж, “муу нэртэй луу данстай” цагаантны хөдөлгөөний түүх бол байгааг байгаагаар нь өгүүлнэ. Үүгээрээ тэр илүү үнэ цэнэтэй хэрэглэгдэхүүн юм. Нийслэл хүрээний комендант, “янгиа толгойт” Леонид Сипайло бол яриа байхгүй муу хүн, янзын муухай амьтан ... гэхдээ, тэр [өөрийн] цагаан түүхэн [Белое дело] -дээ ч цагаанаар үлдэж чадаагүй юм. Түүх бол ийм л байх ёстой мэт.

Бид, Нийслэл хүрээний он жилүүдийн Нийслэл хүрээг “түүхэн сурвалжийн дурангаар”, цагийн байдал дотроос нь “реал-таймаар” харах гэж оролдов. Ер нь, дурдсан он цагийн Хүрээний түүхийг, Хүрээнд оршин амьдарч байсан, ирсэн ... буцсан гадаадын хүмүүс л илүү бодитойгоор бичиглэж үлдээсэн мэт санагддаг. Ядаж л тэд, биднээс илүү гярхай байдаг юм.

Орос Самсон хөтөчийн хамт, 1910
(Ус гаталсны дараа бололтой)

Бидний бичвэртээ оруулсан дээрх хэдэн фото зураг л гэхэд, Богдын хүрээгээр дайрч өнгөрсөн англи эхнэрийн татаж үлдээсэн зураг юм. Хатагтай Гулл одоогоос 100 гаран жилийн тэртээ монголоор дайран аялж, Нийслэл хүрээний нийгмийн байдал, хүн ардыг гэрэл зургийн хальснаа түүхлэн буулгаж, улмаар “Монголоор аялсан нь” гэдэг уншууртай сайхан ном бичжээ. Энийг манайхан монгол хэлнээ хараахан орчуулж буулгаж амжаагүй байна. Тэрээр, бидний олон монголчуудыг “энгийн номхон, аз жаргалтай, сайхан сэтгэлтэй, гадаад ертөнцтэй өрсөлдөх сэтгэлгээ өчүүхэн ч суугаагүй, дээд зэргийн ... маш их залхуу хүмүүс” гэж бичиж тодорхойлжээ.

Мөн, XX зууны эхээр Алберт Кан гэж баян франц эр өөрийн хөрөнгөөр тал тал тийшээгээ

олон экспедици зохион байгуулж, тухайн үеийн улс орнууд руу хүмүүс [томилон] илгээж фото болон видео хийлгүүлж авсан байдаг аж. Парисын Алберт Каны музейд “Нийслэл хүрээний он жилүүдийн Нийслэл хүрээ” –г дурандаж харуулсан олон сайхан дүрс зураг байдаг. Өмнө үзүүлсэн гүжир хамба, эрдэнэ шанзав Г. Бадамдоржийн өнгөт зураг бол тэдгээрийн нэг юм.

Түүхийн зарим нь ийм үнэн бөгөөд бодитой байхад, зарим нь яагаад, авах юмгүй худал байна вэ. Муу хүний ... өөдгүй амьтасын худал хэлэх нь хүртэл элбэг бөгөөд хорлонтой гэдэг дээ. Бид, бас нэгэн, гэхдээ **маш ноцтой** худал түүхийг товчхоон үгүүлсү. Нийслэлийн ажил үйлстэй холбож бодож үзээсэй, цаашид засаж залруулаасай; гэж. Улаан түүхэнд итгэж, бид жил бүрийн 7 сарын 11 –нд улсын наадмаа хийсээр ...

Ингэхэд, тэртээх 1921.7.11 –нд, монголд, Нийслэл хүрээнд юу болсон бэ гэхээр – юу ч болоогүй, “зүгээр л нартай сайхан өдөр байсан” гэж олон түүхчид зэрэг зэрэг нотолдог. Гэтэл, хөөе, юм болсон байна ... бүр “их баривчилгаа албан ёсоор эхэлсэн” байна. Бид бодохдоо, Бодоо сайдын бодийг хөтөлсөнөөр их хэлмэгдүүлэлт гараагаа, анх, 1922 онд эхэлсэн гэж боддог байсан чинь ... үгүй юм байна. Эх сурвалжийг [дам] сөхье.

1921.7.11 –ний өглөө үүрээр, эх орныхоо төлөө бие сэтгэлээн огоорч зүтгэсэн [өмнө нэрийг нь товчхон дурдаад өнгөрсөн] Богд хаант Монгол Улсын зоригт баатар, тайж Энхбилэгийн Тогтох, түүний эхнэр Өлзий, охин Дулмаа, ач хүү Эрхэмбаяр, ач охин Хаснавч, бэр Бадамгарав ... нарын болон бусад, нийтдээ 110 хүнийг буудан хороохоор баривчилжээ. Хэн тэрэв – Мэдээж, цаана нь оросууд байсан, тэд ингэхийг шахсан. Монголд, Нийслэл Хүрээнд Я. Блюмкин, В. Блюхер гээд улаан оросын шалгарсан чекистүүд ирсэн байхад хүн барихгүй, алахгүй талахгүй байна гэж бол байхгүй!

Богдын хүрээний наадам, 1910. Энэ зураг дээр, монгол бөхийн шуудаг дажгүй соёлтой харагдаж байна. Түвдэн ... аваргын үед ихэнх бөхийн шуудагны ар-амсар ацнаас нилээн доогуур жаахан эвгүй загвартай байсансан. Харин энд тиймгүй огт ажаам. Тэгэхээр, тэр лавтайяа хожуугийн моод бололтой ...

Улаан орос Нийслэл хүрээг чөлөөлөөгүй, тэд зүгээр л чөлөөтэй байсан газар луу явган маршаар [бас Кубанийн V морьт дивиз байсан] яваад ирсэн улс. Битгий наашаагаа ир

гэж Богд хаан олонтаа хэлээд дийлээгүй, бид чинь эзлэгдсэн улс юм ш дээ, үнэндээ бол тэдэнд. Ирсэн тэд [улаан оросыг хэлж байна] амарч дуусаад наадам үзэхдээн ... зүгээр үзэхгүй ... “буудчихаад” үзэхийг хүссэн мэт ээ. Эзэн мэдсэн их орос, энд ирээд, хэзээ юу хийхээ хэн хүнээр заалгахгүй нь ойлгомжтой.

Баримт_12

Эх сурвалжаас ... **[Их Оросын улаан намын цэрэг “урилгагүй зочин” мөнөөс мөн]**

- a. 27 июня 1921 г. по направлению на Ургу выступили [хил давсан] части Красной Армии под командованием В.Блюхера и 500 цириков Сухе-батора (последние носили громкое название «Монгольской Народно-Революционной Армии». Пройдя за 10 дней более 350 верст, их передовые отряды 6 июля вошли в столицу Монголии.
- b. Монголын хилийг нэвтрэн зөвшөөрөлгүй ирж яваа улаан цэргийн өөдөөс амдан хүргүүлсэн Богд хааны **анхны зарлиг**: «Төв засгийн түвширсэн ба цагаан цэргийн буцсаныг мэдэхгүй [хий дэмий] байлдаан үүсгэн буй нь улс үндэстэнд хортой, шашныг мандуулах, амьтныг жаргуулах зорилгод үл нийцэлдэх тул зэвсэгээ тавин [наанаасаа буцаад] төр, шашин суртахуунаа тэтгэхэд туслан зүтгэсүгэй» ...
- c. Нийслэл хүрээг чиглэн зөвшөөрөлгүй ирж яваа их оросын улаан цэрэгт Богд хаанаас амдан хүргүүлсэн **удаах зарлиг**: «Хүрээнд цаг тайван болсон, бид цагаан цэргийн зэвсэгийг хурааж бий. Та бүхэн зэвсэг хөдөлгөх хэрэггүй. Наашаа [Нийслэл хүрээ рүү] битгий ир» гэжээ.

Энэ өнцгөөс харвал, монголчууд бид өнөөдөр баяр наадмаа тун базаахгүй түүхтэй өдөр хийгээд байна бус уу. Тусгаар тогтнолоо олж авснаа биш, түүнийг бусдад алдсанаа тэмдэглэдэг улс орон энэ дэлхий дээр хаана ч байхгүй. Улсын баяр наадмын комисс энэ чиглэлд хууль санаачлагчтай цаг алдалгүй хамтарч ажиллах шаардлагатай гэж үзнэ.

Эцсийн дүндээ, муу үйлээс ч сайн үр дүн гарах [эсхүл, эсрэгээр байх] явдал байдаг. Хүчтэйн өмнө хүчгүй нь буруутай. Тайж язгууртай ... цайрч гэгээрсэн мянга түмэн хүн зон, олон шилдэг сэхээтнээ зольж байж, газар нутгаа тасдан өгч “хахуульдаж” байж тэсч үлдсэн монголынхоо нийгмийн тэр үеийн гашуун түүхийг одоо нэг их дэвслээд яах вэ. Гэхдээ энэ нь, түүхэн үнэнийг түмнээс нуух үндэслэл болох ёсгүй.

Нийслэл хүрээнээ, олноо өргөгдсөний анхдугаар он [1911] -ы бат оршил өргөх их наадам хэдийд болж вэ ... тэр өдөр л, өнөөдөр бид наадахдаан болоод явчих юм байгаам, уг нь. Тодруулах хэрэгтэй. Аягүй бол, мөн 7 сарын эхээр [сайхан таарч] байж мэдэх л юм. Тийм байх магадлалтай. Энд, огноо нэг их чухал биш, үйл явдал нь, тэмдэглэж байгаа “юм” нь “үнэн бөгөөд маш гэгээн-гоё” байх нь л нэн чухал. Түүхээс тодруулах юм их байна аа.

11. Дүгнэлт, зарим санал

- a) Нийслэл хүрээний түүх ... нийт түүхтэйгээ нийлчихээд, юу ч гэмээр юмб дээ ... “улсын түүхийн сүрд дарагдаад” тусдаан сайн товойж тодорч өгөхгүй их төвөгтэй байдаг юм байна. Арга ч үгүй байх, он цаг дараалсан түүхэн үйл явдлыг, нэгийг нь нөгөөгөөс нь ангид салангид авч үзэх санаархал өөрөө их маргаантай хэцүү зүйл. Хэдий тийм ч бид, Нийслэл хүрээний “дотоод хэрэг явдлыг” нийслэл хүрээнийх нь тэр он цагийн хүрээн дотор ... [их түүхээс] сэдэвчлэн ялгах бяцхан оролдлого хийв.

Цаашид Нийслэл хүрээний түүхийг олон сэжмээр нарийвчлан судлах хэрэгцээ шаардлагыг тооцож, чиглэл төлөвлөгөөтэй хэрэгжүүлэх боломжтой юм. Жишээ

нь, Хотын захиргаа, нутгийн удирдлагын чиглэлээр дээд ба ахисан төвшний мэргэжилтэн бэлтгэдэг “Соёмбо” ... зэрэг зарим сургуулийн магистрантурт суралцагчдад Нийслэл хүрээний үүх түүхийг гүнзгийрүүлэхэд хэрэг болох судалгааны ажлын тезис, дипломын сэдэв гаргаж [захиалах] замаар, нийслэлийн Засаг даргын Тамгын газар нь боловсролын салбарын зарим байгууллагатай хамтарч ажиллах боломжтой гэж үзнэ.

- b) Улсын нийслэлийн үүх түүхийг үнэн мөнөөр нь мэдэж авах нь Улаанбаатар хотын засаг захиргааны өнөөгийн ажил үйлсэд ч зөв чиг бодлого болж өгөх учиртай мэт ээ. Бас жишээлье. Нийслэлийн төвд улаан хувьсгалч Богумир Шмераль (1880-1941) -ийн гудамж [гэж] бийг их хотынхон бид бүгд мэднэ.

Коминтерний төлөөлөгч энэ чех эр «монголын энэ хүнгүй шахуу зах хязгааргүй уудам дэлгэр газар нутаг, мал ... байгаль, баялагийг бушуухан өөрийн болгож авах хэрэгтэй, хүн зон нь чухал биш ... түүнийг “арчин арилгах” амархан» гэсэн цаад далд санаа бүхий, бидэнд ашиггүй бөгөөд аймшигтай “хорон муухай” мэдээллийг төвдөө [Москва руу] илгээж, монголчуудын “эсрэг” ... монголыг “устгах” бодол чиглэлд ажиллаж байсан их “чөтгөр” юм билээ. Ийм хүнийг бид юуных нь төлөө тэгж өргөмжлөн мандуулж, нийслэлийнхээн төв хэсгийн нэг сайхан гудамжийг [очиж очиж, хүн мундсан биш] түүний нэрээр нэрлэнэ вэ!?

Мэдэхгүйгээсээн болсон нь бол нийслэлийнхээ түүхийг сайн судалж ... алдаагаа бид засч залруулах ёстой. Хэлсээр байтал, [эсхүл] мэдсээр байж сүхбаатарын хөшөөг алтдана гэдэг бол байж болшгүй зүйл ... мөн чанартаа гэмт шахуу үйлдэлд тооцогдох нигууртай. Алдаа гажуудал болгон засагдахын тулд оршиж байдаг гэдэг.

- c) Нийслэл Хүрээний түүхийг гүнзгийрүүлэн судлах явцад улсын түүхийн зарим асуудал ч товойж тодрох боломжтой. Бид эл бичвэрээрээ, жишээ нь, “XV дугаар жарны цагаагчин гахай жил [1911] -ийн үндэсний хувьсгалын үргэлжлэл нь ардын [гэх] хувьсгал мөн” гэсэн өнөөг хүртэл баримталж байгаа хуучин уламжлалт дүгнэлтийг “буруу, эргэж харах зайлшгүй шаардлагатай” гэж үзэж байна.
- d) Монгол Улс тусгаар тогтнолоо дахин сэргээсний ойг 12 сарын 29 –нд тэмдэглэж байгаа нь ялимгүй эргэлзээтэй мэт санагдав. Эзэн хааныг эрдэнийг сууринд нь залах ёслол бол төр эргэсэний дүнд ... дагалдан гарч ирж байгаа олон үйл явцын нэг л жишээ юм. Хамгийн анхны гэмээр, хамгийн гол, хамгийн чухал, хамгийн баатарлиг үйл явдал нь Нийслэл хүрээнд 1911.11.28 –ны өдөр болсон. Богд хаан лүндэн буулгасан. Тэр өдөр монголын төр эргэсэн юм. Тиймээс, цаашид, Монгол улсын Тусгаар тогтнолын өдрийг жил бүрийн 11.28 –нд тэмдэглэж байвал илүү зөв, илүү утга төгөлдөр [шинэ жилийн баярын давхцал ч арилна] болохоор байна.

Утга чанарын талаас нь л бид өөлж гоочлоод “болохгүй байна, зөв бус байна” гээд байгаа болохоос биш, ардын [гэх] хувьсгалын гол үйл явдал нь “1921.7.06” –нд орос цэрэг Нийслэл хүрээнд орж ирж, улмаар 7.09 –нд, монголын засаг төр нэг гараас нөгөө гарт шилжин, “төр [онцгүйгээр] эргэсэн” –ийг нь бол ер үгүйсгээгүй.

Бас, энэ “... ээлжит нэгэн эргэлт” нь монголын нийгэмд алс хожмоо ... аллага геноцит дагуулсан аймшигтай бөгөөд гутамшигт үр дагаварт хүргэсэн, анхнаасаа тэр “нэг их сайн үйл явдал биш” байсан гэдгийг ч мэдэж байгаа. Тийм байлаа ч гэсэн монголын баатарлиг ард түмэн, энэ бүхнийг тэсээд тэвчээд, туулаад туучаад, эцсийн дүндээ бас ... хожоод хөгжөөд гараад ирсэн. Бид азтай. Монголын заяа их гэдэг үнэн ажээ.

Энийг бүхнийг бид тэр болгон тогтож сайн ярихгүй л байна. “Төр эргэсэн” агуулгаар нь улс хувьсгалын ойгоо тэмдэглэж, наадмаа бид хийдэг. Монголын төрийг, сайн зүгт жам ёсоороо нь залж чиглүүлж, шууд 180° эсрэг эргүүлсэн “цагаагчин гахай жил (1911) -ийн хувьсгал” бол эрин зууны түүхт [өнөөдрийн] энэ нийгмийн ИХ ЭРГЭЛТ –ийн эхлэлийн цэг, гарааны зурхай мөн буюу.

Нэмэлт тодруулга:

- 1921 оны “төрийн эргэлтийг” Нийслэл хүрээнийхэн гэлтгүй ер нь монгол даяар ... [нэг их] “ардын хувьсгал” гэж үзээгүй нь гадаад дотоодын олон эх сурвалжаас ил байдаг. Эгэл ардууд болсон явдлыг илүү энгийнээр нэрийдэн, зүгээр л, “**чандрууны жил**” гэх жишээний. Халх даяар гамин барон сүлжилдсэн ... орос хятад нанчилдсан, үнэхээр гамин чандрууны хөл хөдөлгөөнд дарагдсан амаргүй он цаг байсан юм даг уу даа.
- Бас, тусгаарт тогтнолоо тунхаглан зарласан эсгий туургат Их Монгол улсын гуравдугаар он (1913) –д монголчууд хилийн дээсээ чандлан хамгаалж, зах зайдуу алс хязгаартаа хятадуудтай тун ч гарамгай, үнэхээр “мундаг үзэлцсэн” байдаг. Дайн тулаан ихтэй тэрхүү үхэр жилийг бидний дээдэс мөн л, хачир чимэггүй, яг байснаар нь, зөв нэрлэсэн нь юм. **Үхэр жилийн үймээн** гэж. Ардын аман яриа андуугүй байдагт би итгэдэг. Нийслэл хүрээний гуравдугаар он (1913) -ыг монголчууд, “аман түүхэндээ”, “үхэр жилийн үймээн” гэж гоё, зөв тодорхойлжээ.
- Энүүхэндээ гэж хэлэхэд, “1921 оны ардын хувьсгал” чинь [ард нийтийн дунд] анхнаасаа товойж тодорч шууд ил харагдахаар нэрлэгдэхээр тийм сүртэй эд “байгаагүй” бололтой; юм. Яагаад гэхээр, олон сурвалж үүнийг “тийм” гэж нотлохгүй байна. Коминтернийхэн монголд явуулсан цогц ажилбарынхаа явц болоод үр дүнг бүүр сүүлд л “хувьсгал”, “улаан хувьсгал”, “ардын хувьсгал” хэмээн өргөн мандуулж зориудаар магтан дуулсан бололтой байна.

Олон монголчуудын нэгдмэл хүсэл зоригийг биелүүж бадраасан, XV жарны цагаагчин гахай жил (1911) –ийн үндэсний их хувьсгалын тухайд бол ... түүний, гол гогцоо үйл явдал нь буюу “төр **эрхэм сайнаар** эргэсэн” тэр өлзий билэгт өдөр нь 1912.XII.29 биш, харин **1911.11.28** байжүхүй. Энэ өдөр судрын “баттай зөв” гэдэг дээр бид бүхэн санал нэгдэхээр [зэрэг] бүх юм зөв байрандаа өөрөө очих мэт болой.

* * *

Түүхийг “зохиодог” зовлонт эмгэг эртний ужиг эд. Тэр одоо ч оршин байсаар. Нэгэнт буруу бичсэнийг засч залруулах нь зуу зуун он-жилийг дамнан их бага, санаатай санамсаргүй мянга мянган эсэргүүцэлтэлтэй түмэнтээ тулгармой.

“Нийслэлийн Хүрээний сонин бичиг” –ийн Ерөнхий эрхлэгч, лам – чойжин, хожим, улаан засагт зүтгээд уулын мухарт өчиггүй буудуулсан, Богд хаант Монгол Улсын эрдэм билэгт их бичгийн хүн, “ардын засаг” –ын Бодоо сайдыг “асман банди, алан хядагч” гэж гутаадаг [нөгөө нэг] балай кино өнөө орой зурагтаар гарвал та ч гайхахгүй, хэн ч гайхахгүй. Энэ бол байнгын эсэргүүцлийн ердөө нэг бяцхан жишээ төдий зүйл юм.

Нийгмийн шилжилт олон чиглэлтэй, тэр салбар талбар болгоноор зэрэг зэрэг явагддаг “эд” шиг байгаам. Нийгмийн оюун санааны шилжилт [зарим талаар дээрх жишээнд өгүүлсэнчлэн] өнөөг хүртэл, бараг эхэлж өгөлгүй ормондоо “дэвхцсээр” байтал, бусад юм бүгд “хувьцалдаад” өөрчлөгдөөд өмчлөгдөөд “бүрэн шилжээд” дуусчихав уу даа.

Нийслэл хүрээний түүх эхэлсэн тэр цагаас инагш даруй 100 жил өнгөрч амуй ч ... түүн

доторхи худал хуурмагаас, бид одоохондоо юу ч бараг засч залруулж амжаагүй шахуу явна. Амжих цаг ирэх биз ээ. Тэр цагийг ямхаар ч болов наашлуултугай ...

Footnotes)

- ¹ Манайхан энэ нэрийг янз янзаар бичдэг. Заримдаа Сан До амбан, Сандова сайд ... гэх мэт. Манжийн амбан Сан До – вень нь өвөрмонгол гарвалтай, монгол хүн байсан гэдэг.